

Monitor Herstel- en vernieuwingsagenda Rotterdamse economie

Dr. Walter Manshanden
Prof. Dr. Frank van Oort
Dr. Martijn Burger
Jeroen van Haaren Msc

Juni 2021

The logo for Erasmus University, featuring the word "Erasmus" in a stylized, cursive script.The logo for NEO OBSERVATORY, featuring the letters "NEO" in a bold, stylized font with a green-to-purple gradient, and the word "OBSERVATORY" in a smaller, grey, sans-serif font below it.

Monitor Herstel en Vernieuwingsagenda Rotterdamse economie

Onderzoek in opdracht van de gemeente Rotterdam

Juni 2021

NEO Observatory

Erasmus Universiteit Rotterdam

Rotterdam

Inhoud

1.1 Inleiding.....	11
1.2 Internationaal.....	11
1.3 Nederland.....	13
1.4 Rijnmond.....	15
1.4.1 Bruto regionaal product.....	15
1.4.2 Faillissementen.....	16
1.4.3 Werkloosheid en bijstand: communicerende vaten.....	17
1.4.4 Bevolking.....	17
1.4.5 Woningbouw en woningmarkt.....	18
1.4.6 Energie.....	18
Bijlage 1: Economie en werkgelegenheid.....	28
Bijlage 2: Brede welvaart scores.....	53
Bijlage 3: Dragende factoren in de zes sporen van de HVA en brede welvaartsdomeinen.....	62

Samenvatting

Focus en aanpak monitor

Deze monitor verzamelt actuele gegevens over economie, arbeidsmarkt en sociaal-economische inbedding voor Rotterdam en Rijnmond vanuit een herstel – en ontwikkelingsperspectief. De monitor reflecteert op de Herstel- en vernieuwingsagenda van de gemeente Rotterdam. De gemeente en regio hadden ook voor de coronacrisis een toekomstgerichte lange-termijn strategie gericht op innovatie, vernieuwing, verduurzaming, baancreatie en inclusie (Roadmap Next Economy, Groeiagenda¹). De rapportage zoomt in op de regio Groot-Rijnmond en de stad Rotterdam², maar presenteert eerst relevante ontwikkelingen op nationaal en internationaal niveau die van grote invloed zijn op de regionale economie. Ze geven enerzijds de randvoorwaarden voor steun aan bedrijven en instellingen (landelijke NOW en COL regelingen), maar tonen ook de noodzaak aan van een agenda en kaderstelling vanuit stad en regio gericht op herstel en vernieuwing. Vervolgens wordt ingegaan op de situatie in Rijnmond en Rotterdam, vaak in vergelijking met andere grote steden, en gebaseerd op beschikbare data. We schatten het perspectief van herstel en vernieuwing in gegeven de gemeten impacts en de lokale economische structuurkenmerken die we weten uit eerder onderzoek.

Noodzaak voor inzet op herstel en vernieuwing

Een centrale conclusie van deze monitor is dat een focus gericht op vernieuwing tegelijkertijd met herstel goed is voor het lange-termijn ontwikkelingsperspectief, en aansluit bij internationaal geadviseerde beleid- en handelingsperspectieven. Zo pleit het invloedrijke IMF in april 2021 voor een dergelijke aanpak: “build back greener and more equal, optimal using innovation and digital infrastructures”³. Het CPB (mei 2021)⁴ merkt op dat de huidige crisis niet gevoed wordt door structureel falende markten, maar dat herstel het beste blijvend gekoppeld kan worden aan vernieuwing. Het IMF waarschuwt in dat licht voor lange termijn “scarring” (littekens door economische degradatie): structurele en blijvende onderbenutting van productiefactoren indien menselijk kapitaal en innovatief vermogen van het bedrijfsleven onderontwikkeld blijven. Blijvende aandacht voor economische vernieuwing is dus een eerste vereiste voor succesvol herstel en ontwikkeling. Publieke investeringen in sleuteltechnologieën gaan hierbij veelal voor private uit (zie het EUR/NEO onderzoek over de Groeiagenda⁵), maar ook in het MKB en de hard getroffen cultuur, retail en horecasectoren is een focus op innovatie, nieuwe markten en toepassingen eerder noodzaak dan uitzondering⁶. Vanuit nationale, regionale en stedelijke overheden is daarvoor, in lijn met nationale (Groefonds, Nationaal Onderwijs Programma, coronaherstel programma’s) en regionale (Groefonds, vernieuwingsprogramma’s) agenda’s eerst een consistente intentie en richtinggeving nodig; gekoppeld aan lange-termijn financiering en zekerheid.

¹ Hoewel de Zuid-Hollandse Groeiagenda in coronatijd is ontstaan, bouwt ook die vooral aan lange termijn economische ontwikkelingsperspectieven.

² Indien gedetailleerde data beschikbaar zijn op gemeentelijk niveau bespreken we Rotterdam, op regionaal niveau gaat het over COROP-gebied Groot-Rijnmond waarvoor meer gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn.

³ IMF (april 2021), “Managing divergent recoveries”.

⁴ CPB (maart 2021), “Actualisatie Verkenning middellange termijn 2022-202”.

⁵ Frank van Oort, Walter Manshanden, Olaf Koops & Jeroen van Haaren (2021), “Effecten investeringsprojecten Groeiagenda Zuid-Holland”. EUR/NEO.

⁶ “New Deal Cultuur” (mei 2021), Advies Denktank Cultuur Rotterdam; IAB Advies (april 2021), “MICE-industry”.

Op het eerste gezicht: beperkte economische impact

De economische impact door corona-maatregelen lijkt vooralsnog minder groot als de impact van de vorige crisis (2008-2012)⁷, maar de impact is wel zeker stevig. De monitor toont op een aantal belangrijke vlakken een relatief beperkte economische impact van corona maatregelen in vergelijking met de andere grote steden. Vooral ten opzichte van de regio Groot-Amsterdam scoort Groot-Rijnmond goed. Als het gaat om de krimp van het verdienvermogen (bruto regionaal product) en de werkgelegenheid, en de toename in werkloosheid en (uitgestelde) faillissementen, scoren Rotterdam en Groot-Rijnmond op dit moment relatief gunstig. Vooral de toename in werkloosheid is relatief beperkt. Dit heeft een aantal redenen. De consumentendiensten die het zwaarst zijn getroffen door de corona maatregelen waren pas de laatste jaren in opkomst in Rotterdam⁸. In Amsterdam en Utrecht zijn horeca, toerisme en belevingsindustrie al veel langer belangrijke kurken van de consumptie-economie, heeft daar een groter marktaandeel en specialisaties, en heeft daar lokaal dan ook meer impact. Rotterdam kent nog minder (massa) toerisme, en de economie is meer afhankelijk van binnenlandse vraag. De regio kent ook een mindere afhankelijkheid van luchtvaart, en uit de monitor blijkt dat de wereldhandel en wederuitvoer die door de haven gaat zich relatief snel alweer herstelt en bijdraagt aan het regionale verdienvermogen. Niet door maatregelen getroffen sectoren in productie en zakelijke dienstverlening herstellen snel (niet alleen in Rotterdam, maar Groot-Rijnmond heeft er relatief veel van in vergelijking met andere stedelijke regio's). De mindere mogelijkheden voor thuiswerken in Groot-Rijnmond (door een concentratie in sectoren en beroepen die dat minder faciliteren) hangt hier ook mee samen⁹.

Op het tweede gezicht: minder uitbundig herstel en thema economie geen gelopen race

De minder diepe val van enkele belangrijke economische indicatoren betekenen niet automatisch ook een sneller of beter herstel. Sommige voordelen blijken dan op langere termijn ook weer nadelen. Vooral herstellende consumentendiensten hebben minder vet aan de botten in Rijnmond, met minder veerkracht en innovatievermogen. De financiële positie van veel bedrijven in het MKB gericht op consumentenmarkten lijkt door intoring op reserves inmiddels precair. Schaafeffecten in toerisme en verblijf (MICE) ontbreken gezien de fragiele ontwikkeling in het recente verleden nog bij een eventueel weer sterk aantrekkende markt. Een onzekerheid is de voor Rotterdam relatief belangrijke zakelijke toeristenmarkt, die zich wellicht anders herstelt door het blijvende gebruik van digitale vergadermogelijkheden¹⁰. In sociaal-economisch opzicht zijn de stad en regio kwetsbaar, met relatief veel risicogroepen waar herstel van posities op de arbeidsmarkt structureel langer duurt of wellicht uitblijft¹¹. Groot-Rijnmond scoort ook structureel relatief laag op veel indicatoren van brede welvaart (welzijn, gezondheid, veiligheid). De stad heeft ook minder hoger opgeleide werknemers (goed voor productiviteit en groeipotentie) dan Amsterdam en Utrecht, en relatief meer flexibele arbeid¹². Hoewel dit de laatste jaren aan het bijtrekken was¹³, leidt het tot relatief minder "trek in de schoorsteen" (werk voor lager opgeleiden bij groei van werk voor hoger opgeleiden) en productiviteitstoename. De afhankelijkheid van binnenlandse vraag naar verblijf en consumenten diensten kan op korte termijn

⁷ Zie figuur 3-6 in Bijlage 1.

⁸ Economische Verkenning Rotterdam (2019, 2020).

⁹ Economische Verkenning Rotterdam (2021).

¹⁰ Economische Verkenning Rotterdam (2021).

¹¹ Zie Godfried Engbersen e.a. (mei 2021), "De ongeduldige samenleving". Erasmus Universiteit Rotterdam.

¹² Op korte termijn is een grote schil van flexibele arbeid gunstig voor herstel, maar op lange termijn leidt het tot bestaansonzekerheid en aantasting van de brede welvaart. Zie het recente SER-advies (2-6-2021) "Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving".

¹³ Economische Verkenning Rotterdam (2019, 2020).

nog gunstig zijn¹⁴, maar op langere termijn kan het een opschaling, en daarmee een toenemend verdienvermogen, van deze sectoren in de weg zitten. De verwachting is dat qua herstel stad en regio hooguit het nationale pad volgen, en geen koploper zullen zijn. De monitor signaleert enkele cruciale onzekerheden waarvan we de impact momenteel nog niet kennen, zoals vertraagde faillissementen, een mogelijke inhaalslag van consumentendiensten versus digitalisering, en het niet ongelimiteerd kunnen interen op reserves van (MKB) bedrijven¹⁵. Belangrijk is de constatering van de monitor dat het aantal vacatures in stad en regio onverminderd hoog zijn, wat duidt op blijvende kraptes op de arbeidsmarkt. Een analyse van de ontwikkeling van bijstandsuitkeringen in de monitor leert dat deze sterk is toegenomen onder laagopgeleiden, in Rotterdam meer dan andere steden¹⁶. Indien werkloosheid en bijstand gezamenlijk worden bekeken, scoort Rotterdam gelijk aan Amsterdam in termen van non-participatie¹⁷. We interpreteren de arbeidsmarktontwikkelingen tevens in relatie tot de (inter)nationaal benoemde onderbestedingen in onderwijs en opleiding. Vernieuwing en innovatie, zo belangrijk voor de lange-termijn visie, hebben blijvend perspectief nodig. Het thema economie is daarom zeker geen gelopen race.

Afnemende groei bevolkingsontwikkeling

De monitor laat zien dat de bevolkingsontwikkeling in Rotterdam stagneert. Dit heeft een aantal oorzaken. De oversterfte door corona was in Rotterdam relatief hoog in vergelijking met andere steden. De immigratie kromp, door weggevallen vraag en door lange tijd gesloten grenzen. Dit leidde vooral in Rotterdam tot minder bevolkingsgroei. Tegelijkertijd bestendigt de suburbanisatietrend met relatief meer bevolkingsgroei in kernen als Berkel en Rodenrijs, Capelle en de Zuid-Hollandse eilanden. De stad werkt nog immer als een magneet of spons met aantrekkingskracht voor veel typen huishoudens¹⁸. Hoewel nog relatief gunstig ten opzichte van Amsterdam en Utrecht, staat echter ook in Rotterdam de betaalbaarheid en beschikbaarheid van woningen onder druk¹⁹. Onzeker is of door veranderende vestigingsplaatsvoorkeuren door de corona pandemie, het directe ommeland in de regio blijvend populair blijft. Hierin is wel de nodige heterogeniteit – de trap als roltrap waarin jongeren opgaan en gezinnen afgaan werkt sorterend hierin (ook zonder corona). Aandacht voor de selectieve bevolkingsontwikkeling is belangrijk voor de stad en de regio voor het draagvlak van voorzieningen en de kritische massa (agglomeratiekracht) als vestigingsplaatsfactor.

Aantrekkingskracht stad blijvend onder druk

De bevolkings- en bedrijvigheidsontwikkelingen hebben invloed op de centrumfunctie van de stad. Die staat onder druk door de restricties in horecasectoren en retail. De ontmoetingsfunctie van de stad blijft centraal in veel denken over de toekomst van de stedelijke economie²⁰. Blijft thuiswerken een

¹⁴ En een structuurverandering van de corona pandemie kan een blijvende focus op binnenlands toerisme en vraag ("reshoring") zijn, zie het project "De Weerbare Regio" (mei 2021) van de Erasmus Universiteit met het PBL en de VU. Hier is meer onderzoek nodig.

¹⁵ De monitor beveelt een overbruggingsregeling aan van de steunmaatregelen voor bedrijven na 6 juni (de datum waarop de regeling eerder is voorgesteld te stoppen), en dat is inmiddels op nationaal niveau bewerkstelligd.

¹⁶ Het is geen automatisme dat mensen die zich terugtrekken van de arbeidsmarkt allemaal in de bijstand komen. Bijstand is het laatste vangnet in sociale zekerheid voor inkomensondersteuning, maar alleen in geval dat er geen vermogen is en ook geen verdienende partners. De mensen in de bijstand moeten ook actief werk zoeken en krijgen daarbij hulp (zeker de nieuwe instroom n.a.v. de crisis), dus die zijn ook niet automatisch onttrokken aan de arbeidsmarkt.

¹⁷ Dit is overigens een betere prestatie dan in het verleden, waar Rotterdam structureel hoger scoort in werkloosheid en non-participatie dan Amsterdam. Het structurele effect van Amsterdam met een grotere afhankelijkheid van door maatregelen getroffen sectoren, speelt hierin een rol.

¹⁸ PBL (2015), "De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in stad en stadsgewest".

¹⁹ RLI (2020), "Toegang tot de stad. Hoe publieke voorzieningen, wonen en Vervoer de sleutel voor burgers vormen".

²⁰ Richard Florida (mei 2021), "The death and life of the Central Business District", Bloomberg Citylab; Edward Glaeser (mei 2021), "The survival of the city". Keynote presentation on the RSAI-conference.

structurele trend? In Westerse economieën die al vergaand opengaan (VS, Australië, Verenigd Koninkrijk) is de trend te zien dat drie van de vier dagen werknemers naar het werk gaan, maar daarin wel meer en intensiever ontmoetingen (willen) plannen. Een dagbesteding lijkt meer op een congresdag dan op een 9-17 kantoorbaan. Experts pleiten ervoor om aanpassingen in stedenbouw, architectuur en organisatie door te voeren, o.a. met verwijzing naar het nieuwe Amazon hoofdkantoor in de VS dat experience (beleving), ontmoeting en interactie centraal stelt. Ook de retail en cultuursectoren richten zich op innovatie en duurzaamheid in beleving²¹. Interessant is dat zij de link naar branding met voor de regio belangrijke sleutel technologieën willen leggen, zoals AI, quantum, energie, gezondheidszorg en smart industry²². De kantorenmarkt beleefde een voorzichtige opleving voor corona²³, maar kampt met gelijke onzekerheden over de invloed van digitalisering en thuiswerken. Het is nog onzeker wat het saldo wordt van intensiverende ontmoeting en thuiswerken op de centrumfunctie van de stad. De schaarste op de woningmarkt, met implicaties voor bevolkingsdynamiek, zijn op de middellange termijn een blijvend aandachtspunt. De monitor waarschuwt voor de link met oversparen bij een deel van de bevolking (dat optrad tijdens de crisis) – als dit wordt besteed aan woningen wordt geld getransfereerd van sparen naar kapitaalbelegging, en minder naar consumptie. Woning- en vastgoedmarkten komen kortom in de monitor als sterk onder druk staand naar voren, en hebben blijvend de aandacht nodig van stedelijk en regionaal beleid. Ze vormen de kern van de aantrekkingskracht van de stad.

Brede sectorstructuur maakt nog geen brede welvaart

Dat Rotterdam en haar regio inzetten op het vernieuwen van haar economie betekent niet dat er geen aandacht kan zijn voor brede welvaartsontwikkeling. Integendeel: de economische vernieuwing moet juist vooral gebruikt worden om ook op de andere dimensies van brede welvaart voortuitgang te boeken. Het brede welvaartsvraagstuk gaat over de vraag *hoe we met elkaar op de beste manier* economische groei kunnen genereren. Het verleden heeft uitgewezen dat meer economische groei niet per definitie hoeft te leiden tot een hogere ervaren kwaliteit van leven²⁴, onder meer doordat economische groei ook gepaard kan gaan met toenemende ongelijkheid, individualisering, lagere kwaliteit van banen (met name aan de onderkant van de arbeidsmarkt), alsmede toenemende criminaliteit en vervuiling. Er is ook een wisselwerking: zo kunnen ongelijkheid, vervuiling en criminaliteit op haar beurt ook weer een negatief effect hebben op economische ontwikkeling doordat ze de aantrekkelijkheid van de regio als vestigingsplaats verminderen. Op een groot aantal van de dimensies van brede welvaart is er voor Groot-Rijnmond nog een wereld te winnen. Uit de monitor blijkt dat de regio niet alleen structureel laag scoort op besteedbaar inkomen, vermogen en werkloosheid, maar ook lager dan gemiddeld op gezondheid, vrije tijd, woonomgeving, sociale cohesie, vertrouwen, veiligheid en vervuiling. Men mag wel aannemen dat niet de gehele regio laag scoort en dat de problematiek zich met name concentreert in een aantal achterstandsgebieden²⁵. Zo zijn er ook grote verschillen in welzijn tussen Rotterdamse buurten, waarin veel kwetsbare groepen (uitkeringsgerechtigden, werklozen, mensen met een slechtere gezondheid, eenzame mensen, mensen met een laag inkomen en laaggeletterden) wonen. De hamvraag is dan ook onder welke condities economische groei kan leiden tot een verbetering op de andere dimensies van brede

²¹ "New Deal Cultuur" (mei 2021), Advies Denktank Cultuur Rotterdam; IAB Advies (april 2021), "MICE-industry".

²² Groeiagenda (2021).

²³ Economische Verkenning Rotterdam (2019, 2020).

²⁴ Clark, A. E., Frijters, P., & Shields, M. A. (2008). Relative income, happiness, and utility: An explanation for the Easterlin paradox and other puzzles. *Journal of Economic literature*, 46(1), 95-144.

²⁵ Toekomstig Onderzoek richt zich op sorterings- en buurteffecten binnen Rotterdam, onder andere door gebruik te gaan maken van de GGD-gezondheids- en welzijnsenquête die afgelopen najaar 2020 (tijdens corona lockdown) is gehouden onder de Rotterdamse bevolking.

welvaart. De monitor beveelt aan om in te zetten op vernieuwing die vooral kwalitatief hoogwaardige banen genereert. Met kwalitatief hoogwaardige banen wordt hier bedoeld op banen die (1) stabiliteit en bestaanszekerheid met zich meebrengen (middels vaste banen en/of contracten), (2) die goed bij de onderwijsachtergrond en het vaardighedenprofiel van de lokale bevolking passen (dus naast HBO/WO ook voor MBO en LBO), waar (3) lokaal bijscholing voor kan worden aangeboden en (4) die zingeving verschaffen en/of als nuttig voor de samenleving worden bevonden (zoals sociaal ondernemerschap en zorg). Dit sluit talentontwikkeling in sleutel technologieën met startups, scaleups, ecosysteem ontwikkeling niet uit (sterker nog: het meer aantrekken van kwalitatief hoogwaardige banen betekent potentieel ook groei in meer laagwaardige banen²⁶), maar verbreedt het handelingsperspectief. Een brede sectorstructuur, direct onderdeel van de HVA-agenda, kan de economie van Groot-Rijnmond veerkrachtiger maken, maar verbreding hoeft niet altijd goed te zijn voor brede welvaartsontwikkeling. Bij verbreding moet ook rekening gehouden worden met het type banen en eventuele omgevingsproblematiek (zoals vervuiling of lawaaioverlast) die nieuwe bedrijvigheid genereert. Bovendien moet men zich afvragen of de waarde van sectoren die zich weinig inbedden in de lokale economie (d.w.z. weinig banen genereren en (inter)nationale toeleveranciers hebben) wel groot genoeg is om hier als gemeenschap in te investeren. Een meer digitale en circulaire economie ("versnelling transitiepaden naar vernieuwing economie" in de Herstel en Vernieuwingsagenda) heeft zeker een positieve invloed op verscheidene aspecten van brede welvaart. Naast nieuwe banen, levert digitalisering en de energietransitie milieuvordelen op. Wel moet rekening gehouden worden met het feit dat door deze transitie ook banen verdwijnen en dat medewerkers in deze sectoren niet altijd in de nieuwe sectoren werk kunnen vinden. Maar er zullen ook nieuwe banen ontstaan in sectoren die we al dan niet kennen, bijvoorbeeld door de verdere verdienstelijking van de economie. Dit vraagt om permanente aandacht voor een leven lang ontwikkelen. Bij een aantrekkelijke stad door investeringen in woonaanbod en voorzieningen moet men niet alleen denken aan de binnenstad, maar ook veel aandacht besteden aan ontmoetingsfuncties op wijk- en buurtniveau om zodoende de leefbaarheid van de woonomgeving hoog te houden en sociale cohesie en veiligheid te vergroten. Daarnaast kan door circulair bouwen rekening gehouden worden met milieu en natuur. Over het geheel genomen, zou economische vernieuwing idealiter gepaard moeten gaan met een vermindering van ongelijkheid en versterken van sociale zekerheid. Dit is geen gemakkelijke opgave, zeker gezien vernieuwing vaak samengaat met de ontbinding van bestaande economische en sociale structuren. Daarom impliceert de monitor dat stad en regio een actieve rol spelen bij vernieuwing (intentie, initiatie en richtinggeving), met een expliciete aandacht voor herverdelingsvraagstukken. Gemeente en regio hebben hier naast het Rijksbeleid (primair verantwoordelijk) een groot belang bij. De monitor suggereert tevens (exacte meting is nog niet mogelijk) dat corona op verschillende manieren impact heeft op brede welvaart en dat interpretaties daarvan voorzichtig moeten zijn: het kan in sommige gevallen beide kanten op gaan. De woonomgeving lijkt belangrijker geworden, op het sociale domein staan vertrouwen in de politiek, sportclubs en verenigingen juist selectief onder druk, op veiligheidsterrein lijken er zich door de lockdowns minder verkeersongevallen en inbraken voor te doen terwijl huiselijk geweld juist toeneemt, op het gezondheidsdomein zijn er heterogene ontwikkelingen (meer beweging, maar ook oversterfte en langdurige ziekte), op het werkdomein hebben thuiswerken, baanonzekerheid, sparen en ontslag invloed, en milieu en natuur tenslotte worden beter gewaardeerd²⁷.

²⁶ Frank van Oort & Wouter Tuinenburg (2016), "Arbeidsmarkt Achilleshiel van de Rotterdamse economie". Economische Verkenning Rotterdam 2016.

²⁷ CBS (2021), "Meting brede welvaart begin 2021"; EHERO (2021), "Impact corona op brede welvaart".

De Huidige beleidsinspanningen in de HVA positief gewogen

Uit de monitor blijkt dat de zes sporen van de Herstel- en vernieuwingsagenda (human capital, brede sectorstructuur, economische transitie, aantrekkingskracht stad, innovatie ecosysteem, dienstverlening) goede aandachtsgebieden zijn, omdat ze gezamenlijk het volledige palet van (extra) maatschappelijke behoeften aan ondersteuning afdekken, en ze zijn vaak ook met reeds langer bestaande regelingen en beleidsuitvoering geïntegreerd. Het huidige stedelijke en regionale beleid richt zich daarmee dus op goede speerpunten. Of die goede speerpunten ook tot goede kwantificeerbare effecten leiden is vaak nog moeilijk te identificeren. Veel regelingen en initiatieven lopen nog, zijn pas of nog niet gestart of zijn te klein voor het meten van significante impacts. Voor goed onderbouwde impact evaluaties is het daarom vaak nog te vroeg. In vervolg op deze eerste monitor, zal worden gewerkt aan evaluatieonderzoek naar de impact van steun aan sectoren en bedrijven, en naar blijvend veranderend gedrag van consumenten en werknemers²⁸.

Wat wel al uit de monitor naar voren komt is dat speciaal voor corona in het leven geroepen beleid of bundeling van bestaande uitvoeringsfuncties een belangrijke en nuttige toevoeging is op bestaande maatregelen. Zo voegen het recoveryfund leisure, de Digi- en Innovouchers en Energievouchers, het noodfonds cultuur en sport, het Winterprogramma en het coronaloket daadwerkelijk waarde toe in het portfolio van (beleids)instrumenten toegepast op de zes sporen in de agenda. Daarbij valt op dat sommige bestaande instrumenten in de HVA zich expliciet inzetten voor een belangrijk thema in de zes sporen en de brede welvaart dimensies, maar dat er nog crossovers mogelijk zijn met andere beleidsdomeinen en instrumenten. Het Scholingsfonds bijvoorbeeld draagt als no-regret maatregel direct en indirect (via opleiding en investeringen in voor sleutel technologieën belangrijke terreinen) bij aan welvaart en welzijn en aan herstel en vernieuwing. Ook projecten, zoals de SmartHealthTech-campus, de Stadsprojecten en de mobiliteitsinnovatie campus kunnen identificeren wat ze bijdragen aan het zo belangrijke menselijke kapitaal in stad en regio²⁹. De Stadsprojecten richten zich bij uitstek op groen, circulariteit en energiebeheersing in wijken, maar kent zelf ook een werkgelegenheidsparagraaf, en andere projecten (Woningbouw, vouchers) richten zich ook op duurzame ontwikkeling in bedrijven, huishoudens en wijken. Agglomeratievorming – het ruimtelijk samengaan van functies waardoor meerwaarde ontstaat – wordt goed vormgegeven in het SmartHealthTech-campusgebied, met aandacht voor economie, bereikbaarheid, startups en scaleups. Aanbevolen wordt om bij projecten en speerpunten expliciet die ruimtelijke bundelingsvisie als kans mee te nemen.

De monitor spoort daarom, in het verlengde van de doorrekening van de regionale Groeiagenda, aan tot synergie en samenwerking. Het geeft daarvoor ook handvatten: door een gedetailleerde onderverdeling van de dragende factoren in de zes sporen en brede welvaardsdomeinen blijkt meer expliciete en integrerende aandacht (in termen van intentie, initiatie en richtinggeving) nodig te zijn voor de volgende factoren. Voor de human capital agenda zijn dat de relatie tussen de hoog- en laagopgeleiden ontwikkeling ('filtering down'), doelgroepen van (potentiële) werknemers met moeilijk toepasbare competenties (mede door automatisering) en onderwijsinpassing. Voor de brede sectorstructuur pijler zijn de lokale aansluiting bij competenties en de concurrentiekracht van het bedrijfsleven belangrijke aandachtspunten. Het wijk- en buurtniveau en de kantorenmarkt interessante aspecten in het spoor aantrekkingskracht stad. In het innovatie ecosysteem is aandacht voor kwetsbare groepen en sociaal ondernemerschap, mede gestoeld op de analyse van brede welvaart, waardevol. De pijler dienstverlening is goed gevuld met een zo groot mogelijk bereik naar

²⁸ Hier wordt momenteel een verkenning naar gedaan met het ministerie van EZK en regionale partners.

²⁹ De werkgelegenheidseffecten zouden bij een breeds scala aan projecten kunnen worden meegewogen. Hierin is een belangrijke stap gezet met de Rotterdamse Werkgelegenheidsparagraaf.

bedrijven en bewoners. Brede welvaardomeinen die aandacht behoeven zijn veiligheid, natuur en milieu (tevens een belangrijke vestigingsvoorwaarde) en vooral het welzijn van mensen.

Uit de monitor volgt een pleidooi voor innovatie, vernieuwing en talent ontwikkeling, zonder daarbij de meer kwetsbare huishoudens en bedrijven uit het oog te verliezen. Stad en regio ontwikkelen zich dynamisch, en een continue monitoring van economische, sociaal-economische en fysieke ontwikkeling en beleid is nuttig en nodig.

Deze eerste monitor heeft een meer macro-economische focus: veel data zijn op nationaal niveau aanwezig, en kan soms betrouwbaar worden verbijzonderd naar de regio en stad. Binnen enkele maanden komen microdata voor de periode 2020/2021 beschikbaar die interessant zijn voor meer gedetailleerde analyses: bedrijfsvestigingen ontwikkeling tot 2021 (LISA/BRZ), faillissementen, de gezondheidsenquête Rotterdam (met vrijwel alle brede welvaart dimensies in detail gecoverd), en ontvangers van NOW en CAL-subsidies. Deze kunnen na analyse belangrijke aanvulling geven op het nu gegeven inzicht, en mogelijk ook worden ingezet in meer identificerende, beleid-evaluerende zin.

1. Economie en werkgelegenheid

1.1 Inleiding

Deze Monitor Herstel- en Vernieuwingsagenda Rotterdamse economie is bedoeld om zo actueel mogelijk de invloed van de corona-crisis op de economie van Rotterdam en Rijnmond te volgen. Deze informatie helpt om bij het herstel van de economie, afhankelijk van de maatschappelijke doelstellingen, de juiste keuzes tussen verschillende soorten investeringen te maken en prioriteiten te stellen. Deze eerste editie is een voortzetting van het rapport 'Impact van de corona-epidemie op de economie van Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland' (NEO/EUR, 2020), dat een eerste inzicht gaf in de gevolgen van de uitbraak van de pandemie. In deze monitor wordt een bredere set indicatoren gezien om het werkelijke effect in beeld te brengen en daar patronen uit te destilleren. Daarbij wordt niet alleen kwantitatief gekeken, maar ook kwalitatief. De aandacht is daarbij nadrukkelijk breder dan alleen economie en arbeidsmarkt, hoewel dat wel de kern is in de analyse.

In essentie zijn er drie lagen effecten van de pandemie: medische, sociaal-maatschappelijke en economische gevolgen, die elk een eigen dynamiek hebben en verschillende strategieën vergen. Dit rapport richt zich op de economische en gerelateerde sociaal-maatschappelijke gevolgen. Dit hoofdstuk (1) bespreekt de belangrijkste kwantitatieve uitkomsten voor economie en werkgelegenheid. Het gaat in op Rotterdam en Rijnmond, vaak ook in vergelijking met de grote steden en regio's Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Bijlage 1 geeft hiervoor de belangrijkste achterliggende data, weergegeven in tabellen en grafieken. Hoofdstuk 2 gaat in op de meting van brede welvaart, en wordt ook vergezeld van een bijlage (2) waarin deelscores zijn opgenomen op de verschillende domeinen – voor Groot-Rijnmond vergeleken met wederom de drie grote stedelijke regio's, maar ook met haar suburbane regionale gemeenten. Hoofdstuk 3 gaat gedetailleerd in op een analyse van de zes pijlers van de Herstel- en vernieuwingsagenda.

1.2 Internationaal

Het startpunt van de analyse is de Regional Economic Outlook van het IMF van April 2021, waarin de focus op Europa is gericht en die spoort met de World Economic Outlook van het IMF. Deze update van de verwachtingen van het IMF op de Europese economie is als basis voor deze monitor Herstel- en Vernieuwingsagenda gekozen omdat deze een beknopt overzicht geeft van de meest relevante externe omgeving van Rijnmond, namelijk de Europese economie. Vanuit dit Europese perspectief wordt de analyse vervolgd met het afpellen van de volgende schil, namelijk de binnenlandse economie, waarvoor het Centraal Economisch Plan van het CPB (maart 2021) is geraadpleegd. Daarna vervolgt de beschouwing met de interne dynamiek van de sociaal-economische structuur van Groot-Rijnmond, met Rotterdam als kernstad.

Het IMF (april 2021) geeft aan dat het veel sneller dan verwacht beschikbaar komen van vaccins tegen Covid-19 de verwachtingen ten positieve heeft bijgedraaid. Niettemin is het tempo van voortuitgang gematigd en is er veel variatie tussen landen, zowel qua ernst van de epidemie, als diepte van de economische en maatschappelijke effecten. Het IMF merkt op dat het heropenen van de Europese economieën in de zomer van 2020 zowel economisch herstel bewerkstelligde, maar ook ruimte gaf aan het virus. De hernieuwde lockdowns leidde tot vertraging van economische activiteit, die enerzijds

minder sterk was dan in de lente van 2020, maar anderzijds langer aanhield. Per saldo vertraagde de Europese economie in het vierde kwartaal van 2020 minder dan in het tweede kwartaal van 2020. Het herstel bleek sectoraal zeer ongelijk: industriële productie herstelde naar het niveau van voor de pandemie, terwijl de dienstensector, in het bijzonder de commerciële consumentendiensten, sterk kromp.

Om de plotse krimp in activiteit en toename van onzekerheid op te vangen heeft de Europese Centrale Bank noodkrediet verschaft, waardoor kredietmarkten niet opdrogen. Deze kredietvoorziening is inmiddels opgehoogd van 500 miljard tot 1,85 biljoen (het Nederlandse bbp is circa 780 miljard euro). Dit bedrag komt overeen met de orde van grootte van de krimp van Europese economie. Daardoor zijn monetaire beperkingen om de krimp op te vangen achterwege gebleven. Inmiddels krijgt het mogelijk inflatoire effect van dit steunpakket meer aandacht, onder andere van DNB.

Het IMF beargumenteert dat het stimuleringsbeleid van de VS onder President Biden vooral effect op het herstel van Europa zal hebben doordat positieve verwachtingen over de Amerikaanse economie uitstralen op de verwachtingen over de Europese economie. Het IMF benadrukt dat er een groot verschil is tussen het Amerikaanse en Europese beleid ten aanzien van de crisis. Het Amerikaanse beleid is gericht op het financieel ondersteunen van huishoudens en bereikt zodoende juist de laagste inkomens, terwijl het Europese en zeker het Nederlandse beleid is gericht op het ondersteunen van bedrijven, met baanbehoud als doel. Het verschil dat daardoor ontstaat is dat Amerikaanse bedrijven failliet kunnen gaan tijdens de corona-epidemie, door corona of anderszins, terwijl bij Europese bedrijven faillissement is uitgesteld. Het Amerikaanse bedrijfsleven is daardoor al aangepast aan de effecten van de corona-crisis, terwijl dat in Europa nog moet gebeuren als de steunmaatregelen worden beëindigd. De verwachting van het IMF is dat de VS daardoor sneller herstellen dan de EU.

Het fiscale beleid van de EU-landen heeft het onmiddellijke effect van de pandemie verzacht. De krimp in Europa beliep 5,2 procent, 1,8 procent minder dan het IMF in oktober 2020 in de World Economic Outlook voorzag. De huidige verwachting (april 2021) is dat het herstel van de Europese economie in 2021 uitkomt op 4,5 procent, hetgeen 0,2 procent geringer is dan eerder werd verwacht. Hernieuwde lockdowns in de herfst en winter van 2020-2021 drukten de ontwikkeling van de economie. Onder de aanname dat de vaccinatie breed beschikbaar is vanaf de zomer van 2021, groeit het bbp van Europa in 2022 naar verwachting met 3,9 procent. Echter, het productieverlies op lange termijn bedraagt 1,5 procent in 2025. Voorts zal de inflatie enigszins toenemen, naar een niveau dat ongeveer rond de doelstelling van voor de pandemie ligt, zo verwachten de centrale banken van de VS en het Eurogebied.

Het IMF voorziet risico's door mutaties en vertragingen in vaccinatiecampagnes. Financiële condities kunnen verkrappen, sociale onrust kan uitbreken en er treedt 'scarring' op. Letterlijk betekent dat 'bedekt met littekens'. De figuurlijke betekenis in economie is het productieverlies dat ontstaat omdat werknemers hun baan verloren en geen nieuwe kunnen vinden. Werknemers lopen achterstanden in opleiding en training niet meer in, potentiële investeringen blijven op de plank en productiemiddelen blijven in aflopende bedrijven hangen in plaats van ingezet te worden in nieuwe bedrijven. Het houdt degradatie van human capital, innovatie en bedrijven in, leidend tot structurele onderbenutting van productiefactoren. Het gaat dan om verborgen werkloosheid, verloren human capital, lagere investeringen en uitgestelde R&D-inspanningen. Snel herstel beperkt zulke economische degradatie.

Steden en regio's hebben een belangrijke rol in de uitvoering van op herstel gericht beleid, omdat de effecten van de crisis regionaal-specifiek zijn. Maatregelen dienen gericht te zijn op investeringen,

baancreatie en her-allocatie, zoals het veranderen van werk, training en nieuwe vaardigheden en gerichte loonsubsidies. Het IMF stelt daarbij dat zulk beleid huishoudens met lage inkomens beter bereikt dan monetaire stimulering. Dat bereikt de midden en vooral de hoge inkomens en groot vermogenden.

Beleid voor het grootbedrijf dient volgens het IMF gericht te zijn op levensvatbare bedrijven en het versterken van de solvabiliteit (de balans of kapitaalpositie), desnoods via speciale financiële arrangementen, zoals eeuwigdurende achtergestelde obligaties (hybride instrumenten) met een staatsgarantie, in plaats van schuldvergroting door liquiditeitsvoorziening met een harde afbetalingstermijn en marktconforme rente zonder staatsgarantie. Het IMF geeft aan dat er in Europa in totaal een kapitaaltekort is van circa 2-3 procent, hetgeen om 15 miljoen banen gaat³⁰. Het IMF beveelt voorts aan om het beleid te richten op structurele uitdagingen die al bestonden of zijn verergerd door de corona-crisis: 'and build a greener, more equal, and more digital economy...' en, in het geval van Nederland, afbouw van de hypotheekrente-af trek. Zodra de tijdelijke maatregelen afgebouwd zijn, dienen overheidsbestedingen en fiscale maatregelen gericht te zijn op het versnellen van investeringen in harde en zachte infrastructuur, in het bijzonder in digitale en groene technologie. Pas nadat robuuste groei zich heeft aangediend, kunnen weer fiscale buffers worden opgebouwd.

Kortom, het IMF beveelt de overheden in Europa aan om de afbouw van tijdelijke maatregelen als de NOW etc. onmiddellijk te laten opvolgen door investeringen in de energietransitie, circulaire en digitale economie. Tegelijkertijd dienen sociale vangnetten en arbeidsmarkt-instituten weer verbeterd te worden: 'forging a way toward a new social contract that will help cope with disruptive technological changes and accelerating automation and address inequality.'

Voor Nederland en in het bijzonder Rotterdam moet er rekening mee worden gehouden dat de richting van het herstel niet alleen wordt geleid door binnenlandse maatregelen, maar ook door het omringende buitenland en de EU als belangrijkste handelspartner. Internationale initiatieven, zoals een recente klimaatconferentie onder leiding van de VS van alle grote landen en voorlopers als Denemarken en Nieuw-Zeeland, geven aan dat het buitenland vergroent. Daarbij kan gewezen worden op de Duitse, Franse en Engelse stimuleringspakketten. Via handelsrelaties komt de vergroening de Nederlandse en juist de Rotterdamse economie binnen.

1.3 Nederland

Het Centraal Economisch Plan van het CPB (maart 2021) gaat uit van herstel in de tweede helft van 2021. Voor heel 2021 verwacht het CPB een groei van 2,2 procent van het bbp en voor 2022 van 3,5 procent. De werkloosheid loopt minder snel op dan verwacht, vooral door een sterker dan verwachte toename van de werkgelegenheid in sectoren die niet gesloten werden. De verwachting is dat de werkloosheid stijgt van 3,8 procent in 2019, naar 4,4 procent in 2021 en 4,7 procent in 2022. Enerzijds zullen in de tweede helft van 2021 door het aflopen van de steun extra faillissementen uitgesproken worden. Tegelijkertijd ontstaat er door herstructureringen en de toegenomen dynamiek meer vraag naar arbeid, zodat de werkgelegenheid een positieve impuls krijgt.

Daarbij wordt aangenomen dat de corona steunmaatregelen eind juni aflopen. Dit wordt gedragen door een bestedingsimpuls die plaats kan vinden door de extra besparingen gedurende de gehele crisis

³⁰ Ebeke e.a. (2021).

en door de aantrekkende investeringen. Het CPB wijst erop dat de investeringsgroei wordt geremd door faillissementen en door uitholling van de financiële positie van bedrijven en ondernemers. De heropening van andere economieën in Europa zal de uitvoer doen toenemen. Anders dan het IMF verwacht het CPB dat het Amerikaanse steunprogramma een positieve invloed heeft op de uitvoer. Het CPB verwacht dat overheidsbestedingen na het afbouwen van de steunmaatregelen aan investeringen als het Nationaal Onderwijs Programma om onderwijschade te herstellen en in infrastructuur en innovatie in het kader van het Nationaal Groeifonds het economisch herstel in 2021 en daarna zullen ondersteunen. Evenals het IMF verwacht het CPB dat in 2025 de totale productie lager zal zijn dan zonder de pandemie het geval zou zijn geweest. Dit wordt veroorzaakt door gemiste investeringen en een daardoor tragere toename van de arbeidsproductiviteit.

De overheidsschuld (stand april 2021) neemt weliswaar toe, maar niet zo sterk als in 2009-2014. In die periode nam de staatschuld met circa 25 procent toe, namelijk van 43 procent in 2007 naar 67,8 procent van het BBP in 2013. In de huidige projectie neemt de overheidsschuld toe van 48,7 procent in 2019 naar 56,9 procent in 2022. Dat is een toename van 8,2 procent.

Onzekerheden bestaan in de eerste plaats over het karakter van de verdere ontwikkeling van de pandemie. Deze ontwikkelt zich zeer waarschijnlijk in een endemische ziekte: het is niet uitgeroeid, maar richt geen grote schade aan. De tweede onzekerheid is de ontsparing als de economie weer wordt geopend. Een deel van de extra besparingen gaat op aan de aanschaf van een nieuwe woning. De besparingen worden dan van de consumptiesfeer naar vermogen overgeheveld. Deze onzekerheid maakt veel uit voor de inflatieverwachting. Een derde onzekerheid betreft de mate van financiële uitputting van een groep ondernemers door de duur van de crisis. Hun bedrijf, hoofdzakelijk in consumentendiensten als fysieke kledingwinkels, eet- en drinkgelegenheden enz., komt mogelijk niet meer terug; deze ondernemers stoppen, terwijl er in de vernieuwende bedrijfstakken, in het bijzonder webdiensten, schaarste aan ondernemerschap en werknemers is. Daarbij wordt opgemerkt dat het aantal openstaande vacatures weliswaar afgenomen is door de corona-crisis, maar nog altijd hoger is dan in 2013. De arbeidsmarkt kent nog altijd schaarste.

Het CPB geeft aan dat herstellfondsen het beste dienen te worden gekoppeld aan uitdagingen op de lange termijn. Het CPB maant echter tot voorzichtigheid bij dergelijke bestedingen; ze dienen 'balanced budget' te worden gedaan, dat wil zeggen, de bestedingen dienen geen structurele invloed op het jaarlijkse begrotingstekort en staatsschuld te hebben. Hier merken we op dat er onderscheid is tussen het lange termijn batige maatschappelijke effect van grote investeringen enerzijds en de korte termijn bestedingsimpuls anderzijds. De laatste kan forse verdringingseffecten hebben, afhankelijk van de situatie van de economie: is er sprake van onderbenutting? Het hangt van het doel van de investering af – onderbenutting bestrijden door grote uitgaven te doen of het lange termijneffect te willen bewerkstelligen – waardoor een afruil ontstaat. Indien er geen sprake is van onderbenutting kunnen er robuuste verstoringen plaatsvinden. De bedoelde investeringen dienen derhalve zeer gericht en overwogen plaats te vinden; kwaliteit gaat voor kwantiteit. Daartegenover staat dat in een economie met een krappe arbeidsmarkt er ook lange termijn uitdagingen bestaan. Juist in zulke gevallen is 'balanced budget' raadzaam. Opgemerkt wordt dat, ondanks de corona-crisis, er geen sprake is van onderbenutting van productiefactoren. De arbeidsmarkt is zeer schaars en massawerkloosheid ontbreekt. Tegelijkertijd is er een groot aantal omvangrijke maatschappelijke uitdagingen en onevenwichtigheden. In deze monitor belichten we deze aan de hand van de effecten van de corona-crisis op mens en maatschappij.

1.4 Rijnmond

Over het algemeen is de economische impact van de corona crisis voor de economie van Rijnmond beperkter dan voor Nederland. Het effect op de regionale economie werkt op drie manieren positiever uit voor Rijnmond. Ten eerste is de impact crisis op de Nederlandse economie milder dan vooraf werd gevreesd, dus ook voor Rijnmond. In 2020 kromp de Nederlandse economie met -3,7 procent, in plaats van een eerder voorziene -7,7 procent in het derde scenario van het CPB in het tweede kwartaal van 2020. Ten tweede is de impact op Rijnmond ten opzichte van Nederland beperkt, omdat de consumentendiensten zich pas in de laatste hoogconjunctuurgolf ontwikkelden. Het aandeel van deze sector is nog relatief bescheiden in de Rotterdamse economie (het massatoerisme ontbreekt er) en de consumentendiensten in Rijnmond zijn overwegend afhankelijk van de binnenlandse en regionale vraag, hetgeen een voordeel is. Ten derde zijn wereldhandel en wederuitvoer, belangrijk voor de haven, kortstondig gezonken in het begin van de corona-crisis in 2020, maar daarna volgde herstel naar het niveau van voor de crisis. De verwachting is dat deze de komende jaren vervolgens gematigd zullen groeien.

Eenzijds is het effect van de corona epidemie op de economie van Rijnmond in relatieve zin beperkt, anderzijds zal er naar verwachting geen uitbundig herstel plaatsvinden. De energietransitie leidt tot een structurele wijziging van de productiestructuur, waardoor er een afruil is tussen vervroegd af te schrijven goederen en kapitaal en nieuwe investeringen. Dit proces vindt met enige behoedzaamheid plaats, hetgeen investeringen in duurzame energie remt. Bovendien is het de vraag waar deze investeringen in duurzame energie terecht komen. De energietransitie heeft vanwege de vraagitval naar fossiele brandstoffen door de corona epidemie een impuls gekregen, gevoegd bij al voortschrijdende energietransitie in binnen- en buitenland. De invloed van Europa, in het bijzonder de Duitse economie, is bepalend. Het verdere herstel van Rijnmond is afhankelijk van de binnenlandse vraag, technologische ontwikkeling, de ontwikkeling van een aantrekkelijk hoogstedelijk woon-werkmilieu en hoogwaardig arbeidsaanbod. Aanhoudende investeringen in human capital en de energietransitie zijn onvermijdelijk. Onderwijs in den brede vergt een structurele kwaliteitsverbetering en daarmee structurele hogere bestedingen. Immigratie van arbeid wordt anders een structureel alternatief voor onderbestedingen in onderwijs en human capital.

1.4.1 Bruto regionaal product

Een eerste raming van het CBS van de groei van het brp voor Rijnmond voor 2020 is -2,4 procent, hetgeen gunstig afsteekt ten opzichte van eerdere verwachtingen. Het brp van de gehele Metropoolregio Rotterdam Den Haag kromp met -2,3 procent. Hoewel dit absoluut een stevige krimp is, is het niettemin een zeer gunstig cijfer. De economie van de Metropoolregio Amsterdam nam in 2020 vanwege de krimp in de luchtvaart en het internationale toerisme met een ongekende 7 procent af. De overige stadsgewesten lieten een veel gematigder krimp zien: Stadsgewest Utrecht met -2,5 procent, Delft en Westland met -1,9 procent en Agglomeratie Den Haag met -2,1 procent. De regionale verdeling van de krimp is goed te verklaren door het aandeel (fysieke) consumentendiensten en luchtvaart in de regionale economie.

De verwachting is dat het herstel van de economie van Rijnmond het nationale pad volgt. Herstel van de luchtvaart zal naar verwachting meer tijd en middelen kosten dan het herstel van de binnenlandse economie. Het herstel van het internationale toerisme met name op Amsterdam zal naar verwachting

tegenvallen, hetgeen op de economie van Rijnmond minder effect heeft. In Rijnmond zullen de consumentendiensten vooral het herstel van de binnenlandse vraag volgen. Het herstel van de consumentendiensten in Rijnmond zal dan afhangen van de mate waarin ondernemers nog in staat zijn en de middelen hebben om de deuren weer te openen. Evenals het CPB wijzen we erop dat, ondanks de ondersteuning door de overheid via loonsubsidie, vele ondernemers bedrijfs- en eigen middelen hebben aangesproken, waardoor de investeringsruimte is afgenomen.

Omdat in de voorgaande hoogconjunctuur juist in Rotterdam de consumentendiensten in de stedelijke economie zich ontwikkelden met jong ondernemerschap (zie Economische Verkenning Rotterdam 2020), is het de vraag of zij over diepe reserves beschikken. Hoewel de vraag herstelt, is het niet zeker dat dit ook voldoende wordt gematcht met voldoende aanbod van geopende winkels en horeca. De verwachting is dat alsnog veel bedrijven failliet gaan.

Het aantal vacatures daalt (eerste kwartaal 2021), maar blijft relatief hoog. Het betekent dat er aanhoudend grote kraptes zijn op de arbeidsmarkt. Dit trekt werknemers uit het buitenland aan, maar is ook een signaal van onderbestedingen in onderwijs en opleidingen. Een fundamenteel andere inrichting van de arbeidsmarktinstellingen en het loongebouw lijkt wenselijk: meer aanbod van betere arbeid, zodat de waarde van producten en diensten toeneemt, en daarmee productiviteit en lonen. Het vergt wel betere opleiding. Een toenemend aantal vacatures in de loop van 2021 wijst op mismatch.

1.4.2 Faillissementen

In 2020 nam het aantal faillissementen in Nederland af, waar een beperkte toename in het licht van de verwachte economische cyclus van voor de pandemie in de rede lag. De oorzaak is dat door de steunmaatregelen bedrijven die anders failliet zouden zijn gegaan door de normale economische dynamiek zijn bevroren. Met het aflopen van de steunmaatregelen wordt later in 2021 een krachtige toename van het aantal faillissementen verwacht. Die toename bestaat, nationaal gezien, uit drie componenten:

- De bedrijven die normaal gesproken in 2020 en 2021 failliet zouden zijn gegaan;
- De bedrijven die door corona failliet zullen gaan;
- De bedrijven die door gedragsveranderingen van consumenten als gevolg van corona failliet zullen gaan.

Voor heel Nederland houdt deze raming voor 2020 in dat, afgerond, het aantal faillissementen met 25 procent toegenomen zou zijn. Dat komt voor Nederland in 2020 dan neer op 4.700 faillissementen in plaats van 3.162 die nu over dat jaar zijn uitgesproken. Bovendien geldt dat voor 2020, terwijl dit proces nog doorloopt in 2021. Al met al is er robuust aantal faillissementen te verwachten later in 2021, hetgeen vraagt om mitigerende maatregelen voor die bedrijven die levensvatbaar zijn. Dit is lijn met de aanbeveling van het IMF, en zou met het oog op levensvatbaarheid vooral op het MKB gericht moeten zijn, omdat zij geen of minder toegang hebben tot kapitaalmarkten of directe steun van de overheid via allerlei financiële instrumenten.

Kortom, tussen de directe steunmaatregelen en de uitgaven uit de herstelfondsen is een overbruggingsregeling voor het levensvatbare MKB voor consumentendiensten noodzakelijk, zoals zeer recentelijk ook is ingesteld. Dit is in lijn met de aanbeveling van het IMF. Daarbij kan gedacht

worden aan uitstel van belastingen, of een renteloze, achtergestelde kredietfaciliteit, beschikbaar voor MKB dat in het voorjaar van 2020 al bestond en waar vraag naar is. Dit komt ook de leefbaarheid van (binnen)steden ten goede, omdat het met name consumentendiensten betreft. Hoewel dit vooralsnog afdoende lijkt, is continue aandacht hiervoor gewenst.

1.4.3 Werkloosheid en bijstand: communicerende vaten

Uitgaande van Centraal Economisch Plan van het CPB neemt de werkloosheid in Rijnmond zeer gematigd toe, namelijk van 5,1 procent in 2018, 4,6 procent in 2019 naar 4,9 procent in 2020.

Dat is zeer gematigd. Dat ligt aan twee factoren: ten eerste is er van nature een vertraging van een jaar tussen een economische schok en het oplopen van de werkloosheid. Ten tweede is het aantal werkenden dat door de steunmaatregelen werkloos is geworden buiten de definitie van werkloze beroepsbevolking gehouden. Zij zijn door het CBS geregistreerd als bijstand-gerelateerde uitkeringen, zoals de NOW. Juist deze categorie uitkeringen (bovenop de bijstand uit hoofde van de Participatiewet) laten een krachtige stijging zien. Gezien de voorgaande analyse over de ontwikkeling van het aantal faillissementen, is het niet uitgesloten dat zij alsnog werkloos worden. Indien deze categorie hypothetisch volledig wordt toegedeeld aan het officiële werkloosheidscijfer, dan zou dit in Rijnmond in 2020 niet 4,9 procent zijn geworden, maar 7,2 procent van de beroepsbevolking. Nu is dit hypothetisch, maar het is niet te verwachten dat al deze personen weer aan het werk zullen gaan na volledige heropening van de economie. In lijn met verwachtingen van het CPB en het IMF zullen er herstructureringen plaatsvinden en neemt de dynamiek toe. Daardoor kan de werkloosheid, naar inschatting van EUR/NEO, hoger uitkomen dan 4,9 procent, namelijk 6,1 procent (tussen 4,9 procent en 7,2 procent in). De aanbeveling van het IMF om levensvatbare bedrijven, in het bijzonder het MKB, te stimuleren in omscholing en ondersteuning bij het zoeken van nieuw werk en een soepel verloop op de arbeidsmarkt is dan van groot belang.

1.4.4 Bevolking

De corona pandemie heeft drie specifieke effecten op de loop der bevolking:

1 Het aantal overlijdens (de oversterfte) is juist in Rijnmond relatief hoog ten opzichte van Nederland en de andere grootstedelijke regio's, ondanks het relatief milde effect van de pandemie op het brp van Groot-Rijnmond. De epidemie lijkt vooral de huishoudens met lagere inkomens te raken. Deze categorie is oververtegenwoordigd in Rijnmond. Het economisch effect mag dan beperkt zijn, maar het sociaal-maatschappelijke effect is des te groter. De analyse over brede welvaartsindicatoren gaat daar dieper op in. Lage inkomens, kleine behuizing, en tekortschietende informatievoorziening aan deze groepen leidden hiertoe.

2 de immigratie valt terug door het wegvallen van arbeidsvraag en het sluiten van grenzen.

3 het binnenlandse vertrek uit Rotterdam naar buiten, de normale stroom van kernstad naar suburb, wonen in het groen, blijft in stand.

Het saldo is dat de bevolkingsgroei terugvalt, hetgeen juist in Rotterdam als kernstad zichtbaar is.

Het samenvattende beeld is dat de epidemie in Rijnmond een relatief mild effect op de economie heeft, maar gezien de hoge oversterfte in Rijnmond een relatief krachtig effect op de volksgezondheid en het sociale domein heeft. De tegengestelde effecten op de economie enerzijds en de volksgezondheid anderzijds hebben we in beeld, waarbij het effect op het sociale domein nadere aandacht krijgt in het onderdeel over brede welvaart³¹ (en zie ook Engbersen et al. (2021),

1.4.5 Woningbouw en woningmarkt

De woningbouw volgt het normale pad dat zonder corona ook gelopen zou zijn. De woningbouw is na de jaren van stagnatie 2009-2015 met een dieptepunt van de woningbouw in 2012 en 2013 inmiddels hersteld. Het jaar 2018 was een voorlopig topjaar, waarbij door een tekort aan opgebouwde planvoorraad in de periode 2009-2015 de woningbouw enigszins terugviel. Het aantal vergunningen aanvragen is in 2020 enorm gestegen tot 6.500 woningen. De prijsontwikkeling is ook in 2020 overeind gebleven, hoofdzakelijk gedreven door ultralage rente en een relatief grote schaarste. De conclusie is dat de woningbouw en woningmarkt geen extra problemen ondervindt als gevolg van de pandemie. In de vastgoedmarkt treden er echter allerlei effecten op, met name in het gebruik van kantoren en de benutting van de fysieke winkelruimte. Thuiswerken, video-vergaderen en digitaal boodschappen doen zullen deels blijvend zijn, maar de behoefte aan werkelijke ontmoetingen zal blijvend zijn. Tevens is de mate van heropening van de horeca onzeker, afhankelijk van de financiële positie van ondernemers. Het effect is dat de vraag naar fysieke ruimte waarschijnlijk structureel afneemt, maar de mate waarin is afwachten. Een deel van de vrijgevallen ruimte kan mogelijk benut worden voor bewoning, maar dit is nog zeer onzeker.

1.4.6 Energie

De vraag naar fossiele energie is in 2020 danig gekrompen. Dat betreft hoofdzakelijk kerosine (-44%) en steenkool (-57%). De vraag naar motorbrandstoffen voor vervoer over de weg is fors afgenomen (benzine, -14% en diesel, -12%) in 2020. Het binnenlandse verkeer is afgenomen vanwege het dringend geadviseerde thuiswerken.

- De afname in het verbruik van benzine en diesel is overwegend toe te schrijven aan de afname van het personenverkeer; goederenverkeer bleef relatief goed in stand. De afname van het verbruik van benzine en diesel is in het licht van het verplichte thuiswerken relatief beperkt. Dit wordt veroorzaakt doordat er verschuiving heeft plaatsgevonden van het gebruik van het openbaar vervoer naar een personenauto, om het risico op besmetting op stations en in treinen te voorkomen.
- De afname van het kerosine verbruik is het gevolg van robuuste beperkingen van het vliegverkeer.
- Het steenkoolverbruik is afgenomen door de omvangrijke toename van het aanbod van duurzame hulpbronnen. Netbeheerders geven de voorkeur aan het extra gebruik van juist deze bronnen, omdat de marginale kosten daarvan nul zijn. Steenkool heeft dat niet; elke extra

³¹ Zie ook Godfried Engbersen e.a. (2021) *De ongeduldige samenleving. De maatschappelijk impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Nederland*. EUR, april 2021.

ton steenkool heeft, hoe goedkoop ook, een hogere kostprijs dan een uur extra zon of wind. Deze laatste hebben een extra kostprijs van nul.

- Het gebruik van de elektrische auto neemt sterk toe; inmiddels is 4,6 procent van het wagenpark in Nederland elektrisch aangedreven. De jaarlijkse toename van het gebruik van elektrische auto's, met name zakelijk (die rijden meer kilometers), doet de vraag naar fossiele brandstof dalen.

Het herstel van de vraag naar fossiele brandstoffen zal minder snel verlopen dan de afname. De verwachting van de IATA is dat de luchtvaart pas in 2025 het pre-covid niveau bereikt. Het gebruik van elektrische auto's zal versnellen. De afzetmarkt voor de petrochemische industrie (belangrijk voor de haven) zal voortdurend krimpen en op den duur praktisch verdwijnen. Niet zozeer binnenlandse factoren dragen daaraan bij, maar vooral de grote Europese economieën zullen vergroenen. Het Duitse stimuleringsproject en de voornemens van het Verenigd Koninkrijk laten geen ruimte voor fossiele energie. Alle grote automerken verleggen de investeringen naar de productie van elektrisch aangedreven auto's. Een ander voorbeeld is het Amerikaanse Blackrock, een beleggingsfirma met 7 biljoen US\$ in beheer, waarvan CEO Larry Fink eind 2020 aankondigde dat klimaatverandering een centrale plaats heeft gekregen in de beleggingsstrategie. De recente uitspraak van de Nederlandse rechter (woensdag 26 mei 2020) over de tekortschietende verduurzamingsstrategie van Shell is door de Financial Times inmiddels als 'Black Wednesday' aangeduid en is mogelijk een aanvullende factor in de verduurzaming van de energievoorziening.

De ontwikkeling van windenergie, zonne-energie en groene waterstof zijn voor de Rotterdamse haven-industriële economie derhalve van cruciaal belang.

2. Brede welvaart

In de afgelopen decennia is er steeds meer aandacht gekomen voor de beperkingen van het meten van welvaart aan de hand van het bruto binnenlands product en zijn er voorstellen gedaan om andere elementen mee te nemen in welvaartsmetingen. Zo meet de Human Development Index van de Verenigde Naties naast economische ontwikkeling ook analfabetisme, onderwijs en levensverwachting en neemt de Social Progress Index ook persoonlijke vrijheid, inclusiviteit en kwaliteit van de leefomgeving mee. Het onderzoek naar brede welvaart heeft onlangs een nieuwe impuls gekregen door het door de OESO-rapport over 'Beyond GDP' van Amartya Sen, Joseph Stiglitz en Jean-Paul Fitoussi. Dit rapport bepleit dat naar meer domeinen moet worden gekeken bij het evalueren van welvaart en welzijn, zoals onder meer milieu en sociale cohesie. Naar aanleiding van dit rapport hebben vele landen brede welvaart een centralere rol gegeven in het ontwikkelen en evalueren van beleid. Brede welvaart kan in deze zin gedefinieerd worden als *'de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze al dan niet ten koste gaat van die van latere generaties en/of van die van mensen elders in de wereld'*³². Brede welvaart gaat dus over het geheel van kwaliteit van leven, waarop niet alleen sociaaleconomische aspecten van invloed zijn, maar is ook (o.a.) veiligheid, gezondheid, milieu, onderwijs, sociale cohesie en leefomgeving van belang zijn. Deze indicatoren worden als steeds belangrijker gezien om vast te stellen hoe het echt met een land, regio of stad en haar inwoners gaat.

De CBS-monitor voor 'brede welvaart' is een van de producten van de toegenomen aandacht voor kwaliteit van leven. In de regionale variant van de welvaartsmonitor van de CBS-monitor worden meer dan 40 indicatoren meegenomen op het gebied van welzijn, materiële welvaart, gezondheid, arbeid en vrije tijd, wonen, samenleving, veiligheid, milieu, economisch kapitaal, natuurlijk kapitaal, menselijk kapitaal en sociaal kapitaal (zie Bijlage A voor een overzicht). Het CBS maakt hierbij onderscheid tussen indicatoren gerelateerd aan de kwaliteit van leven in het 'hier en nu' en 'in de toekomst'³³. Veel van de cijfers zijn beschikbaar op gemeentelijk niveau, maar voor sommige waarden zijn schattingen gemaakt. Met behulp van onder andere cijfers van de GGD Groot-Rijnmond kan een dashboard van brede welvaart op wijk- en buurniveau ontwikkeld worden. In dit hoofdstuk stellen we een brede welvaartsmeting op voor de regio Rotterdam die ook toepasbaar is op wijk- en buurniveau, alsmede een methode om te kijken hoe op brede welvaart gestuurd kan worden en hoe een prioritering van beleidsterreinen gemaakt kan worden.

In de CBS monitor wordt een onderscheid gemaakt tussen brede welvaart in het 'hier en nu' en brede welvaart 'in de toekomst'. Gezien het uiteindelijk praktisch gezien moeilijk is om een onderscheid te maken welke indicatoren onder 'hier en nu' vallen en welke factoren onder 'in de toekomst' en de categorieën gedeeltelijk overlappen is voor Groot-Rijnmond een geïntegreerde brede welvaartsindex gemaakt. Veel indicatoren kennen een objectieve en een subjectieve interpretatie en meting.

De geïntegreerde brede welvaartsindex bestaat uit de volgende onderdelen: Welzijn; Materiële Welvaart en Economisch Kapitaal; Gezondheid; Arbeid en Vrije Tijd; Wonen; Samenleving; Veiligheid; Milieu en Natuur.

³² CBS (2020).

³³ Zie ook: (<https://dashboards.cbs.nl/rmbw/regionalemonitorbredewelvaart/>).

Groot-Rijnmond scoort laag op de meeste dimensies van de CBS-monitor. Zie de figuur hieronder en bijlage 2 voor de detailscores. Naast de score op de indicatoren (groen is goed, rood is matig tot slecht) geeft de tabel de impact van corona op de dimensies weer³⁴.

Tabel: scores Rijnmond op dimensies brede welvaart en hypothetische impact corona

Dimensie	Indicator	O/S	Corona- impact
Welzijn	Beleving	S	
Welvaart	Besteedbaar inkomen	O	
	BBP	O	
	Schulden	O	
	Vermogen	O	
Gezondheid	Levensverwachting	O	
	Overgewicht	O	
	Ervaren gezondheid	S	
	Ziekten	O	
Arbeid & Vrije Tijd	Participatie	O	
	Hoogopgeleiden	O	
	Werkloosheid	O	
	Vacaturegraad	O	
	Tevredenheid woon-werk	S	
	Tevredenheid vrije tijd	S	
Wonen	Tevredenheid woonomgeving	S	
	Tevredenheid woning	S	
	Nabijheid sport	O	
	Nabijheid school	O	
	Nabijheid uitgaan	O	
Samenleving	Contact familie/vrienden	O	
	Vertrouwen instituties	S	
	Vertrouwen anderen	S	
	Vrijwilligerswerk	O	
	Sociale cohesie	S	
Veiligheid	Beleving veiligheid	S	
	Slachtofferschap	O	
	Misdrijven	O	
	Huiselijk geweld	O	
Milieu & Natuur	Natuur/inwoner	O	
	Nabijheid groen	O	
	Natuur/bos	O	
	Emissies	O	
	Fijnstof	O	
	Zwemwater buiten	O	

O/S= Objectief of Subjectief gemeten.

³⁴ Gebaseerd op CBS (2021) en EHERO (2021).

Rotterdam wil inzetten op het vernieuwen van haar economie. Dit betekent niet dat er geen aandacht kan zijn voor brede welvaartsontwikkeling. Integendeel: de economische vernieuwing kan gebruikt worden om ook op de andere dimensies van brede welvaart voortuitgang te boeken. De discussie over het belang van brede welvaart gaat ons inziens dan ook niet over de vraag of we economische groei moeten nastreven en of economische groei nodig is voor een betere kwaliteit van leven. Immers, we weten uit vele studies dat economische achteruitgang en een toenemende werkloosheid een negatief effect heeft op het welbevinden van burgers en dat op individueel niveau armoede en werkloosheid de ervaren kwaliteit van leven negatief beïnvloeden.

Het brede welvaartsvraagstuk gaat echter wel over de vraag *hoe* we met elkaar op *de beste manier* economische groei kunnen genereren. Het verleden heeft uitgewezen dat meer economische groei niet per definitie hoeft te leiden tot een hogere ervaren kwaliteit van leven³⁵, onder meer doordat economische groei ook gepaard kan gaan met toenemende ongelijkheid, individualisering, lagere kwaliteit van banen (met name aan de onderkant van de arbeidsmarkt), alsmede toenemende criminaliteit en vervuiling. Wetenschappelijk onderzoek heeft in dit opzicht laten zien dat het effect van economische groei op de ervaren kwaliteit van leven sterker is wanneer inkomensgroei meer gelijk verdeeld wordt³⁶ en er een goed sociaal vangnet is³⁷, niet gepaard gaat met een afname in sociale cohesie³⁸ of een toename in vervuiling en de kwaliteit van de overheid in een land hoog is³⁹. Er is ook een wisselwerking: zo kunnen ongelijkheid, vervuiling en criminaliteit op haar beurt ook weer een negatief effect hebben op economische ontwikkeling doordat ze de aantrekkelijkheid van de regio als vestigingsplaats verminderen.

Op een groot aantal van de dimensies van brede welvaart is er voor Groot-Rijnmond nog een wereld te winnen. Zo scoort de regio niet alleen slecht op besteedbaar inkomen, vermogen en werkloosheid, maar ook lager dan gemiddeld op gezondheid, vrije tijd, woonomgeving, sociale cohesie, vertrouwen, veiligheid en vervuiling (zie bovenstaande tabel). Men mag wel aannemen dat niet de gehele regio laag scoort en dat de problematiek zich voornamelijk concentreert in een aantal achterstandsgebieden. Zo zijn er ook grote verschillen in welzijn tussen Rotterdamse buurten⁴⁰, waarin veel kwetsbare groepen (uitkeringsgerechtigden, werklozen, mensen met een slechtere gezondheid, eenzame mensen, mensen met een laag inkomen en laaggeletterden) wonen.

De hamvraag is dan ook *onder welke condities* economische groei kan leiden tot een verbetering op de andere dimensies van brede welvaart. Wanneer we het relateren aan de zes sporen die de gemeente Rotterdam uit heeft gezet in de Herstel- en vernieuwingsagenda, zouden de volgende aanbevelingen gemaakt kunnen worden:

³⁵ Clark, A. E., Frijters, P., & Shields, M. A. (2008). Relative income, happiness, and utility: An explanation for the Easterlin paradox and other puzzles. *Journal of Economic literature*, 46(1), 95-144.

³⁶ Oishi, S., & Kesebir, S. (2015). Income inequality explains why economic growth does not always translate to an increase in happiness. *Psychological science*, 26(10), 1630-1638.

³⁷ Morgan, R., & O'Connor, K. J. (2021). Labor market policy and subjective well-being during the great recession. *Journal of Happiness Studies*, 1-32.

³⁸ Mikucka, M., Sarracino, F., & Dubrow, J. K. (2017). When does economic growth improve life satisfaction? Multilevel analysis of the roles of social trust and income inequality in 46 countries, 1981-2012. *World Development*, 93, 447-459.

³⁹ Arampatzi, E., Burger, M. J., Stavropoulos, S., & van Oort, F. G. (2019). Subjective well-being and the 2008 recession in European regions: The moderating role of quality of governance. *International Journal of Community Well-Being*, 2(2), 111-133.

⁴⁰ Hoogerbrugge, M. M., & Burger, M. J. (2018). Neighborhood-Based social capital and life satisfaction: The case of Rotterdam, The Netherlands. *Urban Geography*, 39(10), 1484-1509.

1. *Human capital*. Zet in op vernieuwing die vooral kwalitatief hoogwaardige banen genereert. Met kwalitatief hoogwaardige banen wordt hier bedoeld op banen die (1) stabiliteit en bestaanszekerheid met zich meebrengen (middels vaste banen en/of contracten), (2) die goed bij het onderwijsachtergrond en vaardighedenprofiel van de lokale bevolking passen (zowel HBO/WO, MBO en LBO niveau) of waar (3) lokaal bijscholing voor kan worden aangeboden en (4) die zingeving verschaffen en/of als nuttig voor de samenleving worden bevonden (zoals banen in de zorg, sociaal ondernemerschap en persoonlijke dienstverlening). Richt je hierop het kwetsbare deel van beroepsbevolking. Om-, bij- en herscholing zijn belangrijk, maar er moet rekening gehouden met het feit dat niet alle werkenden even gemakkelijk van beroep kunnen wisselen en de afstand tot de toekomstige arbeidsmarkt soms erg groot kan zijn. Dit sluit talentontwikkeling in sleutel technologieën met startups, scaleups, ecosysteem ontwikkeling overigens niet uit (sterker nog: het meer aantrekken van kwalitatief hoogwaardige banen betekent potentieel ook groei in meer laagwaardige banen⁴¹), maar verbreedt het handelingsperspectief.
2. Een *brede sectorstructuur* kan de economie van Groot-Rijnmond veerkrachtiger maken, maar verbreding hoeft niet altijd goed te zijn voor brede welvaartsontwikkeling. Bij verbreding moet vooral rekening gehouden worden met het type banen en eventuele omgevingsproblematiek (bv. vervuiling of lawaaioverlast) die nieuwe bedrijvigheid genereert. Bovendien moet men zich afvragen of de waarde van sectoren die zich weinig inbedden in de lokale economie (d.w.z. weinig banen genereren en (inter)nationale toeleveranciers hebben) wel groot genoeg is om hier als gemeenschap in te investeren.
3. *Versnelling transitiepaden naar vernieuwing van de economie*. Een meer digitale en circulaire economie heeft een positieve invloed op verscheidene aspecten van brede welvaart. Naast nieuwe banen, levert digitalisering en de energietransitie milieuvoordelen op. Wel moet rekening gehouden worden met het feit dat door deze transitie ook banen verdwijnen en dat medewerkers in deze sectoren niet altijd in de nieuwe sectoren werk kunnen vinden. Daarnaast zal niet iedereen meekunnen in de wereld van de nieuwe technologie en zal men groepen moeten helpen in deze transitie(s). Maar er zullen ook nieuwe banen ontstaan in sectoren die we nu al dan niet kennen, bijvoorbeeld door de verdere verdienstelijking van de economie. Dit vraagt om permanente aandacht voor een leven lang ontwikkelen
4. *Aantrekkelijke stad* door investeringen in woonaanbod en voorzieningen. Men moet hierbij niet alleen denken aan de binnenstad, maar ook juist veel aandacht besteden aan ontmoetingsfuncties op wijk- en buurtniveau om zodoende de leefbaarheid van de woonomgeving hoog te houden en sociale cohesie en veiligheid te vergroten. Daarnaast kan door circulair bouwen rekening gehouden worden met milieu en natuur.
5. Ondernemerschap en innovatie ecosysteem. Het stimuleren van ondernemerschap, niet alleen richten op talent maar ook op sociaal ondernemerschap en stimuleren van ondernemerschap onder meer kwetsbare groepen.
6. Dienstverlening en launching customer: gemeentelijke dienstverlening en rol als leading en launching customer. Vooral oog voor groepen die niet makkelijk een stap naar de gemeente maken en dus ook niet weten wat de gemeente voor hen kan doen.

Over het geheel genomen, zou economische vernieuwing idealiter gepaard moeten gaan met een vermindering van ongelijkheid, versterken van sociale zekerheid en versterken van sociale cohesie. Dit zou hiermee vooral ten goede moeten komen aan burgers aan de onderkant van de samenleving. Dit is geen gemakkelijke opgave, zeker gezien vernieuwing vaak samengaat met de ontwrichting van

⁴¹ Frank van Oort & Wouter Tuinenburg (2016), "Arbeidsmarkt Achilleshiel van de Rotterdamse economie". Economische Verkenning Rotterdam 2016.

bestaande economische en sociale structuren. Daarom zouden de gemeente samen met het Rijk hier een actieve rol in moeten spelen en naast een grotere focus op kwetsbare groepen in vernieuwingsbeleid, moet ook serieus naar het herverdelingsvraagstuk (via bijvoorbeeld belastingen) gekeken worden om kwetsbare groepen (beter) te ondersteunen.

De bovenstaande tabel suggereert tevens (exacte meting is nog niet mogelijk, inschatting op basis van nationale statistieken en expert inzicht) dat corona op verschillende manieren impact heeft op brede welvaart en dat interpretaties daarvan voorzichtig moeten zijn: het kan in sommige gevallen beide kanten op gaan. De woonomgeving lijkt belangrijker geworden, op het sociale domein staan vertrouwen in de politiek, sportclubs en verenigingen juist selectief onder druk, op veiligheidsterrein lijken er zich door de lockdowns minder verkeersongevallen en inbraken voor te doen terwijl huiselijk geweld juist toeneemt, op het gezondheidsdomein zijn er heterogene ontwikkelingen (meer beweging, maar ook oversterfte en langdurige ziekte), op het werkdomein hebben thuiswerken, baanonzekerheid, sparen en ontslag invloed, en milieu en natuur tenslotte worden beter gewaardeerd⁴². Verschillen tussen groepen zijn zeer aannemelijk.

Om deze groepen en hun huidige situatie en behoeften goed in kaart te brengen is wel nader onderzoek nodig. De verwachting is namelijk ook dat zij meer dan gemiddeld te lijden hebben gehad onder de COVID-19 crisis en hun brede welvaart het hardst achteruit is gegaan. We geloven dat met een gericht beleid op de meest kwetsbare inwoners de grootste vooruitgang op brede welvaart kan worden geboekt. Bovendien waar de minst gelukkige inwoners behoefte aan hebben valt vaak samen met wat voor alle inwoners bijdraagt aan het algemeen welzijn. Dit betekent dat gemeenten omstandigheden kunnen creëren die bijdragen aan het welzijn van alle inwoners.

Bovenstaand onderzoek kan gedaan worden aan de hand van de GGD-enquête, waarvoor ook in Coronatijd data is verzameld en welke de mogelijkheid geeft om uitsplitsingen te maken naar wijken en bevolkingsgroepen. We willen hier benadrukken dat meten en evalueren van brede welvaart een inherent onderdeel zou moeten zijn van het beleidsproces. Om te kunnen sturen op brede welvaart is het een eerste vereiste dat er wordt gestart met het meten en monitoren van welzijn en de verschillende aspecten van brede welvaart. Het is namelijk noodzakelijk om te weten of er nog wel iets te bevorderen valt, hoe welzijn voor welke bevolkingsgroepen bevorderd zou kunnen worden (d.w.z. op welke dimensies van brede welvaart op ingezet moet worden), of dit ingepast kan worden in de vernieuwingsagenda en of specifieke interventies in beleid uiteindelijk ook leiden tot een meer economische groei en een groter welzijn. Zo kan aan de hand van de GGD-enquête vastgesteld worden hoe de brede welvaart zich heeft ontwikkeld in tijden van COVID-19 en kunnen aandachtsgebieden voor beleid geïdentificeerd worden en prioriteiten gesteld worden. Alles om uiteindelijk de vraag te beantwoorden: wat voor een economische groei is uiteindelijk goed voor brede welvaart?

⁴² CBS (2021), "Meting brede welvaart begin 2021"; EHERO (2021), "Impact corona op brede welvaart".

3. De huidige beleidsinspanningen

Beleidsinspanningen bestaan uit de goede onderdelen

Uit de monitor blijkt dat de zes sporen van de Herstel en Vernieuwingsagenda (human capital, brede sectorstructuur, economische transitie, aantrekkingskracht stad, innovatie ecosysteem, dienstverlening) goede aandachtsgebieden zijn, omdat ze gezamenlijk het volledige palet van (extra) maatschappelijke behoeften aan ondersteuning afdekken, en ze zijn vaak ook met reeds langer bestaande regelingen en beleidsuitvoering geïntegreerd. Het huidige stedelijke en regionale beleid richt zich daarmee dus op goede speerpunten. Of die goede speerpunten ook tot goede kwantificeerbare effecten leiden is vaak nog moeilijk te identificeren. Veel regelingen en initiatieven lopen nog, zijn pas of nog niet gestart, en hebben vaak een te kleine impact om significante impact te hebben. Voor goed onderbouwde impactevaluatie is het daarom veelal nog te vroeg. In vervolg op deze eerste monitor, zal worden gewerkt aan evaluatieonderzoek naar de impact van steun aan sectoren en bedrijven, en naar blijvend veranderend gedrag van consumenten en werknemers⁴³.

De focus van dit hoofdstuk richt zich op de maatregelen (categorie intensiveren uit de Herstel- en vernieuwingsagenda) die prioriteit hebben gekregen in de zes sporen van de agenda. We kijken hierbij ook naar de dimensies van brede welvaart.

Figuur: Maatregelen Herstel- en vernieuwingsagenda

Herstel- en vernieuwingsagenda Rotterdamse economie op langere termijn						
6 sporen	1. Human capital	2. Brede sectorstructuur	3. Economische transitie	4. Aantrekkingskracht stad	5. Innovatie ecosysteem	6. Dienstverlening
Intensiveren	<ul style="list-style-type: none"> Scholingsfonds 	<ul style="list-style-type: none"> Health campus Digitaal/E-health 	<ul style="list-style-type: none"> MKB010>>next Versnelling ETB/energievouchers Actieprogramma rigitaal Energietransitiefonds 	<ul style="list-style-type: none"> Herstel aantrekkingskracht (binnenstad) Woningbouw 7 stadsprojecten Noodfonds cultuur Recovery leisureplan 	<ul style="list-style-type: none"> Vouchers voor startups Mobiliteit/MICR Proof of concept (UNIQ) 	<ul style="list-style-type: none"> Coronaloeket

Voor de geprioriteerde maatregelen is een inschatting gemaakt van de (directe en indirecte) impact. Het gaat om de impact van de beleidsmaatregelen die de gemeente heeft getroffen. Een inschatting die tot stand kwam op basis van gemeentelijke gedetailleerde informatie, bestaande expert-judgement (van de auteurs) en literatuur. Vaak zijn ze afhankelijk van meerdere condities in de ruimte en op markten (arbeidsmarkt, huizenmarkt, grondmarkt). Het is niet zeker dat de beoogde impact ook daadwerkelijk geïdentificeerd kan worden. De aanbeveling is om op zowel direct identificeerbare impacts in sectoren en huishoudens, als indirecte impacts (in banengroei agglomeratie effecten, verdelingseffecten) te monitoren.

Wat uit de analyse naar voren komt is dat speciaal voor corona in het leven geroepen maatregelen een belangrijke en nuttige toevoeging zijn op bestaande maatregelen. Zo voegen het recoveryfund leisure, de Inno-en Digivouchers en energievouchers, het noodfonds cultuur en sport, het Winterprogramma (als onderdeel van aantrekkingskracht stad) en het coronaloket daadwerkelijk waarde toe in het portfolio van (beleids) instrumenten toegepast op de zes sporen in de agenda. Na vaststelling van de HVA is de gemeentelijke organisatie verder handen en voeten gaan geven aan 'samen meer

⁴³ Hier wordt momenteel een verkenning naar gedaan met het ministerie van EZK en regionale partners.

economische impact maken'. Bestaande instrumenten zetten zich expliciet in voor een belangrijk thema in de zes sporen en de brede welvaart dimensies.

Kansen voor crossovers met andere beleidsdomeinen en instrumenten

Kijkend naar de huidige maatregelen zien we dat de maatregelen in de pijler human capital direct en indirect (via opleiding en investeringen in voor sleutel technologieën belangrijke terreinen) bijdragen aan welvaart en welzijn en aan herstel en vernieuwing. Het is belangrijk om bij maatregelen en projecten te identificeren wat ze bijdragen aan het zo belangrijke menselijke kapitaal in stad en regio. Om impact inzichtelijk te maken moeten bij projecten steeds tegelijkertijd in kwalitatieve zin aandacht zijn voor de bijdragen aan banen, opleiding, agglomeratiekracht en brede welvaart. De Stadsprojecten richten zich bij uitstek op groen, circulariteit en energiebeheersing in wijken, en tegelijkertijd wordt gewerkt aan een werkgelegenheidsparagraaf, en andere projecten (Woningbouw en vouchers) richten zich ook op duurzame ontwikkeling in bedrijven, huishoudens en wijken. Agglomeratievorming – het ruimtelijk samengaan van functies waardoor meerwaarde ontstaat – wordt goed vormgegeven in het SmartHealthTech-campusgebied, met aandacht voor economie, bereikbaarheid, startups en scaleups. Deze ruimtelijke bundelingsvisie draagt op meerdere manieren bij aan meer economische impact. De monitor spoort daarom, in het verlengde van de doorrekening van de regionale Groeiagenda, aan tot synergie en samenwerking. Een gedetailleerde onderverdeling van de dragende factoren in de zes sporen en brede welvaardsdomeinen is opgesomd in bijlage 3, waarbij aandacht nodig is voor integraliteit, organiserend vermogen en crossovers.

Inzoomend op bijvoorbeeld de maatregel Scholingsfonds binnen de human capital pijler zijn dragende factoren de relatie tussen de hoog- en laagopgeleiden ontwikkeling ('filtering down'), doelgroepen van (potentiële) werknemers met moeilijk toepasbare competenties (mede door automatisering) en onderwijsinpassing. Voor de brede sectorstructuur pijler zijn de lokale aansluiting bij competenties en de concurrentiekracht van het bedrijfsleven belangrijke aandachtspunten. In het innovatie ecosysteem is aandacht voor kwetsbare groepen en sociaal ondernemerschap, mede gestoeld op de analyse van brede welvaart, waardevol. De pijler dienstverlening is goed gevuld met een zo groot mogelijk bereik naar bedrijven en bewoners. Vanuit het brede welvaardsdomein is aandacht voor veiligheid, natuur en milieu (tevens een belangrijke vestigingsvoorwaarde) en vooral het welzijn van mensen van belang.

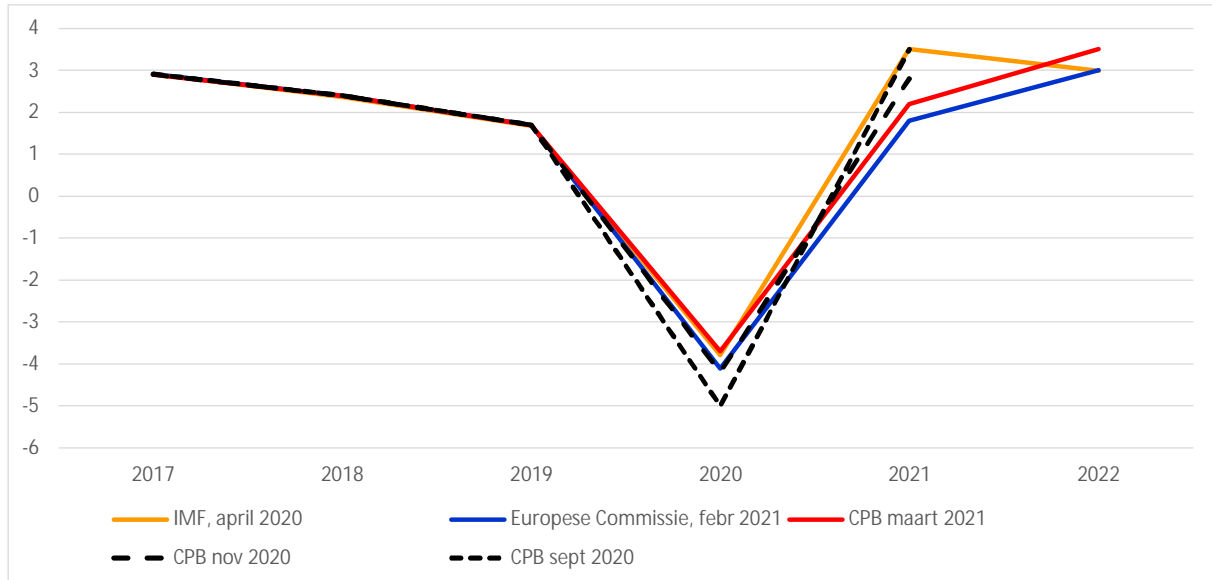
Vervolg monitor

Stad en regio ontwikkelen zich dynamisch, en een continue monitoring van economische, sociaal-economische en fysieke ontwikkeling en beleid is nuttig en nodig. Deze eerste monitor heeft een meer macro-economische focus: veel data zijn op nationaal niveau aanwezig, en kans soms betrouwbaar worden verbijzonderd naar de regio en stad. Binnen enkele maanden komen microdata beschikbaar over de periode 2020/2021 die interessant zijn voor meer gedetailleerde analyses: bedrijfsvestigingen ontwikkeling tot 2021 (LISA/BRZ), faillissementen, de gezondheidsenquête Rotterdam (met vrijwel alle brede welvaart dimensies in detail gecovert), en ontvangers van NOW en CAL-subsidies. Deze kunnen na analyse belangrijke aanvulling geven op het nu gegeven inzicht, en mogelijk ook worden ingezet in meer identificerende, beleid-evaluerende zin.

Bijlage 1: Economie en werkgelegenheid

Figuur 1 Ontwikkeling en verwachting bruto binnenlands product Nederland, 2017 – 2022 volgens CPB, IMF en Europese Commissie

Bbp, jaarlijkse groei in procenten

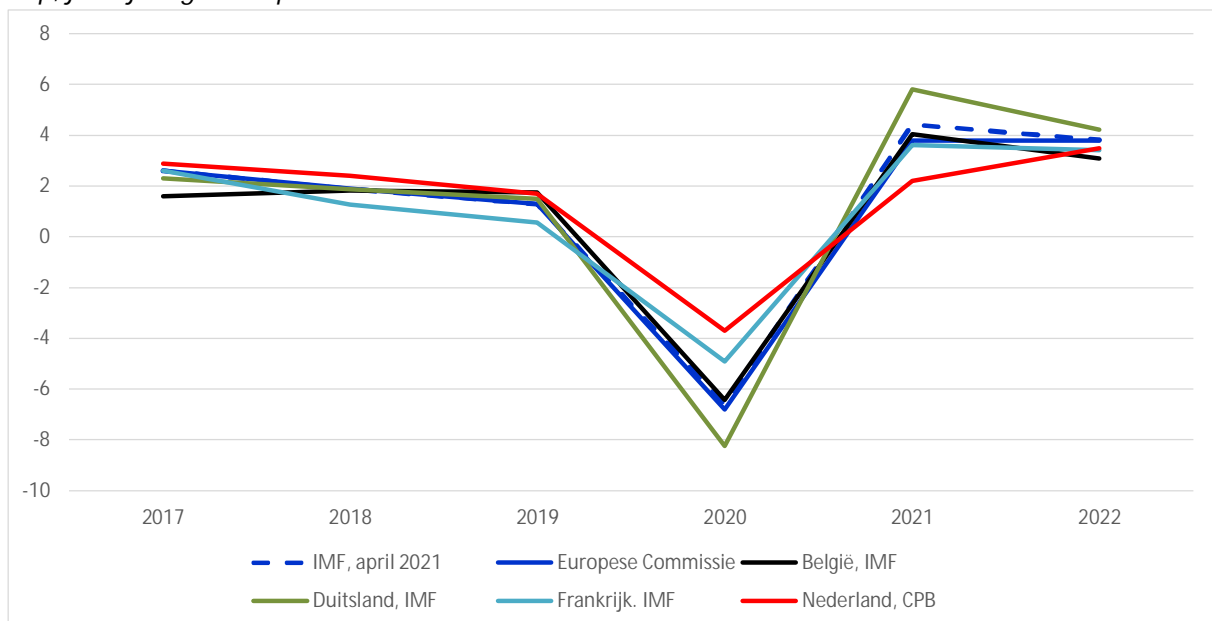

Bron: IMF, CPB, Europese Commissie/bewerking NEO, EUR

Figuur 2 De Nederlandse economie zakt minder diep, maar veert ook minder snel op.

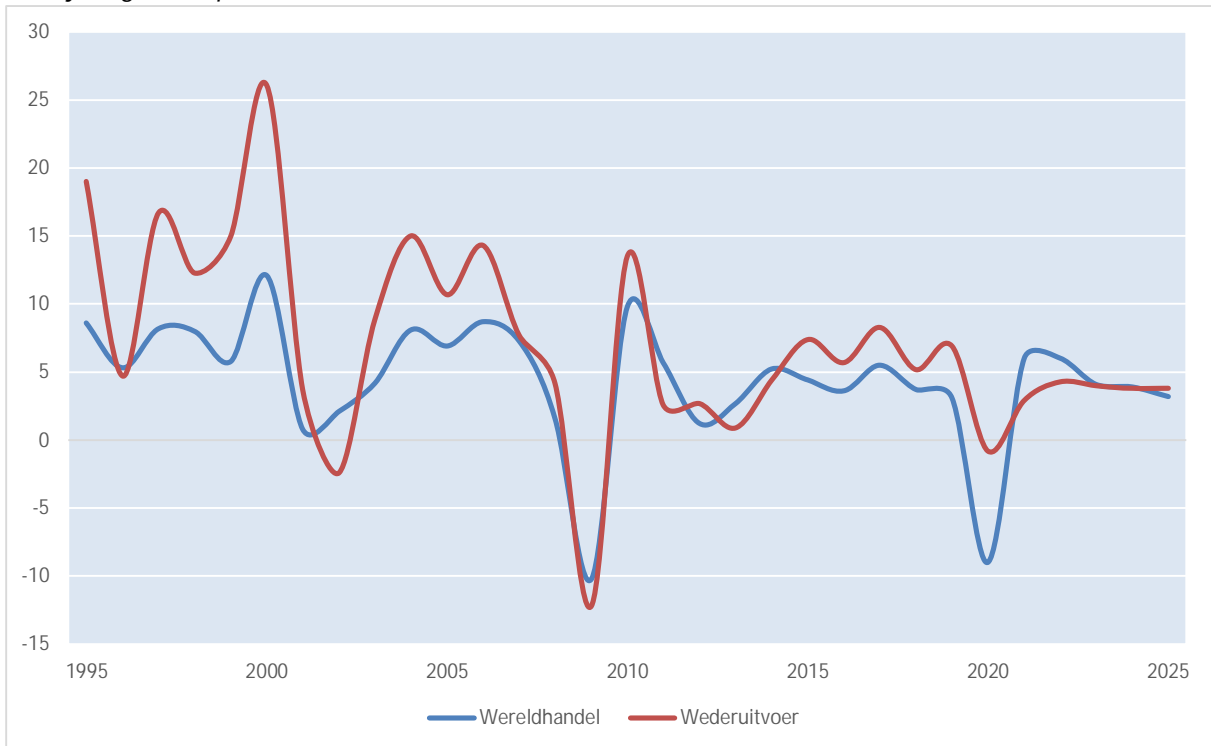
Ontwikkeling en verwachting bruto binnenlands product Euro-gebied, 2017-2022, België, Duitsland, Frankrijk, volgens het IMF, Europese Commissie en CPB,

Bbp, jaarlijkse groei in procenten

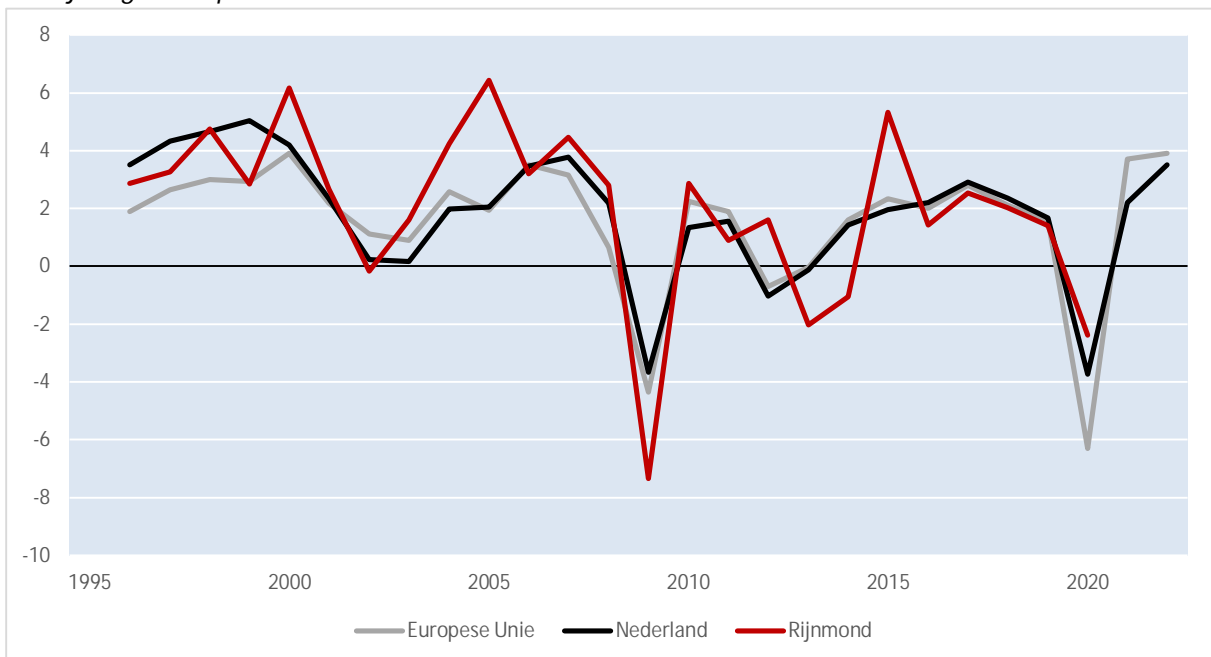
Bron: IMF, CPB, Europese Commissie/bewerking NEO, EUR

Figuur 3 De haven is in deze pandemie een stabiele factor.
 Ontwikkeling en verwachting wereldhandel en wederuitvoer, 2017 – 2025
 Jaarlijkse groei in procenten

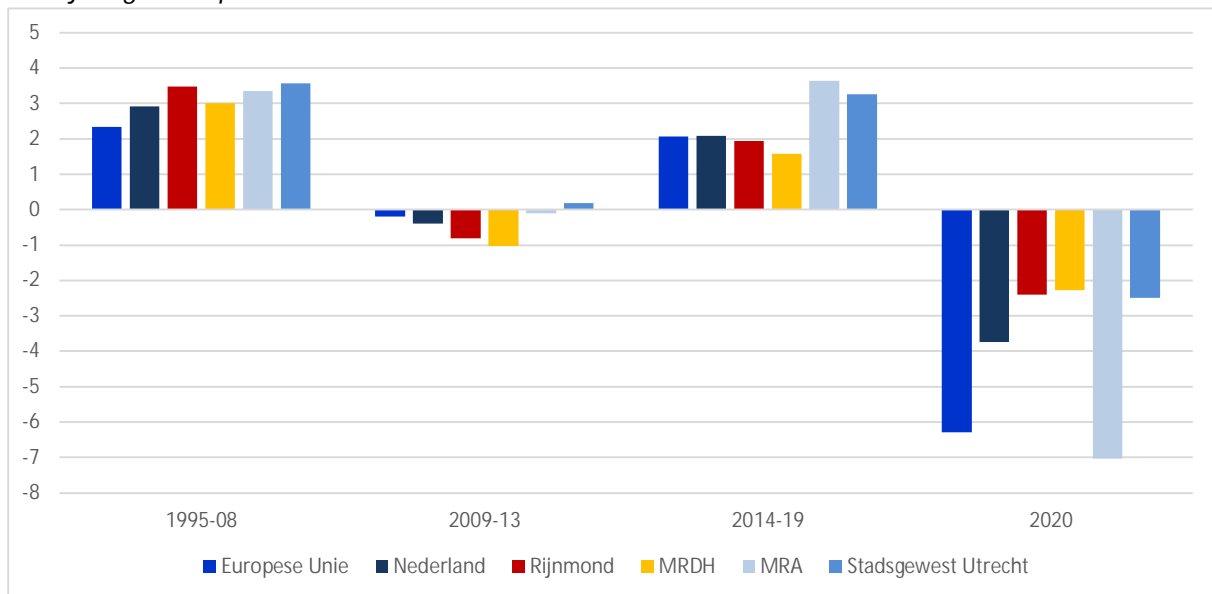
Bron: CPB/bewerking NEO, EUR

Figuur 4 Ontwikkeling en verwachting bbp Nederland, Europese Unie en Rijnmond, 1995-2022
 Jaarlijkse groei in procenten

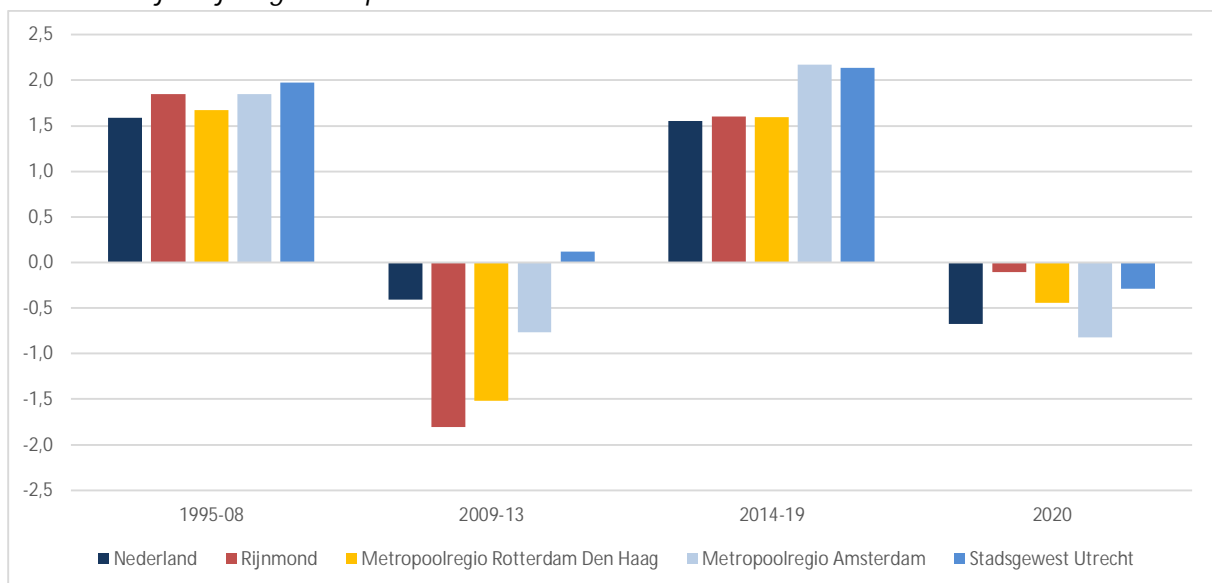
Bron: CBS, Europese Commissie, CPB/bewerking NEO, EUR

Figuur 5 De economie van Rotterdam-Rijnmond wordt relatief minder getroffen.
 Ontwikkeling en verwachting bbp Nederland, Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag, Metropoolregio Amsterdam en Stadsgewest Utrecht, 1995-2022
Jaarlijkse groei in procenten

Bron: CBS, Europese Commissie/bewerking NEO, EUR

Figuur 6 Een kleine dip in de werkgelegenheid van Rotterdam-Rijnmond.
 Ontwikkeling en verwachting werkgelegenheid Nederland en Rijnmond, 1995-2022, naar periode en 2020,2021 en 2022 per jaar
Gemiddelde jaarlijkse groei in procenten

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 1 Beperkt effect op de economie van de Metropoolregio ten opzichte van Nederland
 Ontwikkeling brp naar periode, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en deelregio's
 Gemiddelde jaarlijkse groei brp naar periode, 1996-2020

	1996-2001	2002-2008	2009-2013	2014-2019	2020
	%				
Aggl.'s-Gravenhage excl. Zoetermeer	3,2	2,1	-1,4	0,8	-2,1
Zoetermeer	5,4	-1,4	-0,6	-0,3	-2,9
Delft en Westland	4,0	1,3	-1,2	2,9	-1,9
Rijnmond	3,7	3,2	-0,9	1,9	-2,4
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	3,7	2,4	-1,1	1,6	-2,3
Nederland	4,0	2,0	-0,4	2,1	-3,7

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 2 Rijnmond ontspringt qua faillissementen vooralsnog de dans.

Faillissementen Nederland en grootstedelijke regio's, 2009-2020

Aantal, verschil 2019-2020 absoluut en procentueel

	2009	2015	2019	2020	2019-'20	
	<i>Aantal</i>				Δ	$\Delta\%$
Nederland	7.987	5.987	3.774	3.162	-612	-16
Flevoland	243	182	117	86	-31	-26
Utrecht	610	490	323	214	-109	-34
Noord-Holland	1.322	932	649	626	-23	-4
Zuid-Holland	1.560	1.185	768	635	-133	-17
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	1.110	849	586	505	-81	-14
Metropoolregio Amsterdam	1.334	919	668	615	-53	-8
Groot Rijnmond	674	518	349	321	-28	-8
Agglomeratie 's-Gravenhage	322	257	178	147	-31	-17
Delft en Westland	114	74	59	37	-22	-37

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 3 Energiegebruik ten behoeve van transport, 2015, 2019, 2020, Nederland
Petajoule, hoeveelheid per jaar (finale afzet plus bunker), verschil tussen 2020 en 2019, in petajoule en verandering in procenten in 2020

	2015	2019	2020	2020-'19	2020
	Petajoule				Δ%
Totaal afzet	1126	1132	1009	-123	-11
Vervoer over de weg					
Benzine	164	183	156	-26	-14
Diesel	273	281	249	-33	-12
Vervoer over water					
Totaal gasolie en lichte stookolie	100	99	99	0,2	0,2
<i>wv aan binnenvaart</i>	48	48	45	-3	-5
<i>wv aan zeevaart</i>	52	51	54	3	6
Totaal stookolie	411	385	399	14	4
<i>Laagzwavelig</i>	79	105	335	230	219
<i>Hoogzwavelig</i>	332	281	65	-216	-77
Vervoer door de lucht	161	168	94	-74	-44

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

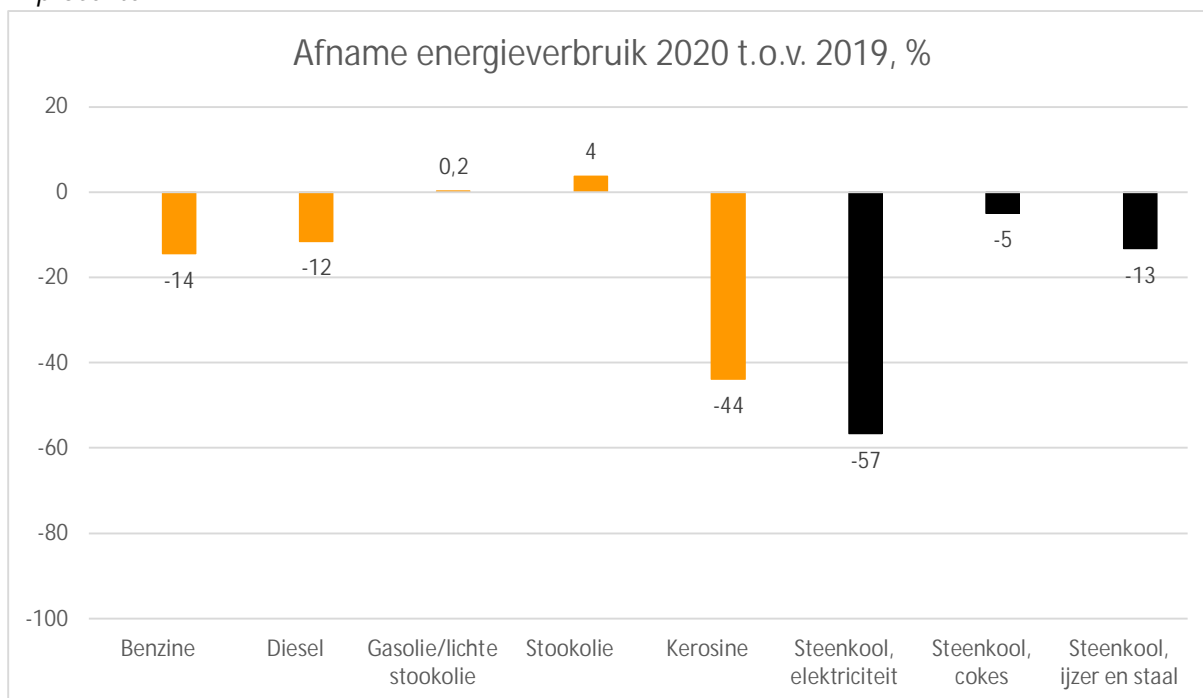
Tabel 4 Verbruik steenkool ten behoeve van energie en industrie, 2015, 2019, 2020, Nederland
Miljoen kilogram, hoeveelheid per jaar, binnenlands verbruik, verschil tussen 2020 en 2019, in petajoule en verandering in procenten in 2020

	2015	2019	2020	2020-'19	
	Mln kilo				Δ%
Totaal verbruik	17.977	10.180	6.485	-3.695	-36
Energiebedrijven	13.476	5.876	2.546	-3.330	-57
Cokesfabrieken	2.968	2.763	2.625	-138	-5
Industrie, totaal	1.533	1.540	1.313	-227	-15
<i>Waarvan ijzer en staalindustrie</i>	1.498	1.491	1.294	-197	-13

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 7 Afname verbruik motorbrandstof ten behoeve van transport over de weg en steenkool ten behoeve van elektriciteitsproductie en industrie, geheel Nederland

In procenten

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 6 Productie elektriciteit uit hernieuwbare energiebronnen, 2015, 2019, 2020, 2019-20, ontwikkeling 2019-2020

Miljoen Kilowattuur

	2015	2019	2020	2020-19	
	<i>mln kWh</i>				$\Delta\%$
Totaal hernieuwbare energiebronnen	13009	21978	31155	9177	41,8
Waterkracht	93	74	46	-28	-37,8
Totaal windenergie	7550	11508	15268	3760	32,7
Windenergie op land	6420	7935	9785	1850	23,3
Windenergie op zee	1130	3573	5484	1911	53,5
Zonnestroom	1109	5336	8056	2720	51,0
Totaal biomassa	4258	5060	7785	2725	53,9

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 7 Aantal personenauto's in Nederland, 2015, 2019, 2020, Nederland
Aantal per jaar, x 1000, toe/afname in 2020 tov 2019 x1000 en als percentage

	2015	2019	2020	2020-'19	
	<i>x1000</i>				$\Delta\%$
Totaal	7.979	8.531	8.678	147	1,7
Benzine	6.332	6.804	6.954	150	2,2
Diesel	1.314	1.275	1.193	-82	-6,4
LPG	168	124	115	-9	-7,0
Elektriciteit	156	315	402	88	27,9

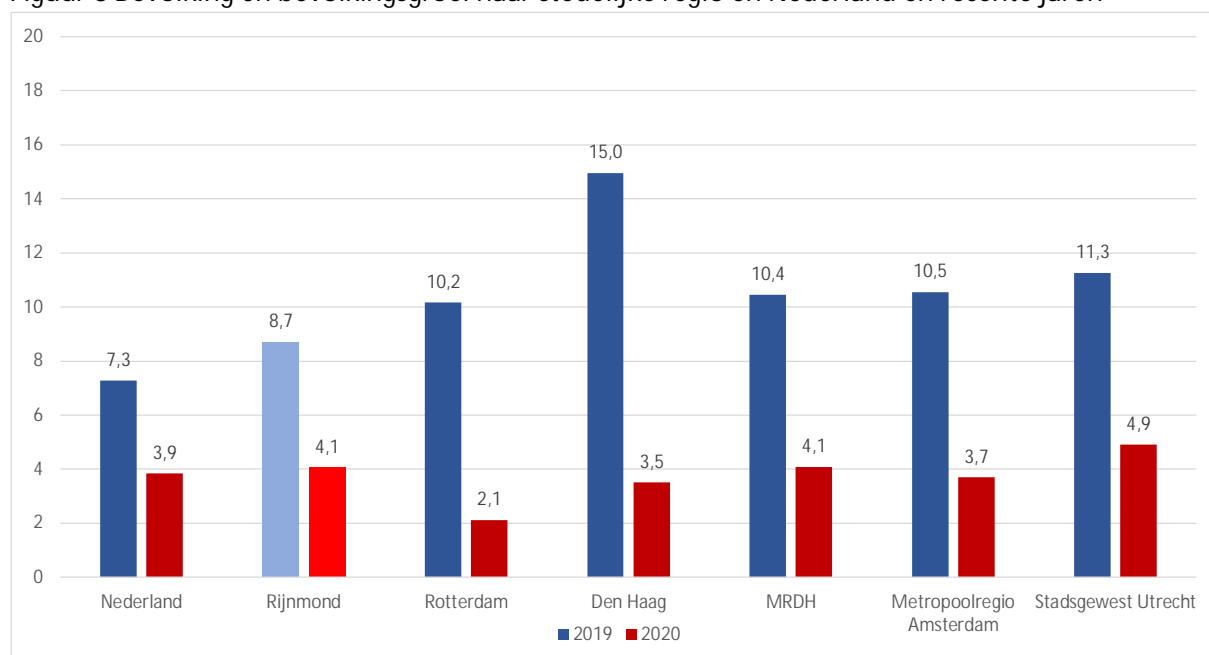
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 8 Bevolking en bevolkingsgroei naar stedelijke regio en Nederland en recente jaren
Stand 1 januari, toename in promille t.o.v. 1 januari, verschil tussen 2020 en 2019

	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1 jan.</i>			<i>promille</i>			
Nederland	17.181	17.282	17.408	5,9	7,3	3,9	-3,4
Rijnmond	1.254	1.262	1.273	6,6	8,7	4,1	-4,6
Rotterdam	638,7	644,6	651,2	9,2	10,2	2,1	-8,0
Den Haag	532,6	537,8	545,8	10,6	15,0	3,5	-11,4
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	2.347	2.366	2.390	8,0	10,4	4,1	-6,4
Metropoolregio Amsterdam	2.493	2.517	2.543	9,6	10,5	3,7	-6,8
Stadsgewest Utrecht	735	743	751	9,9	11,3	4,9	-6,4

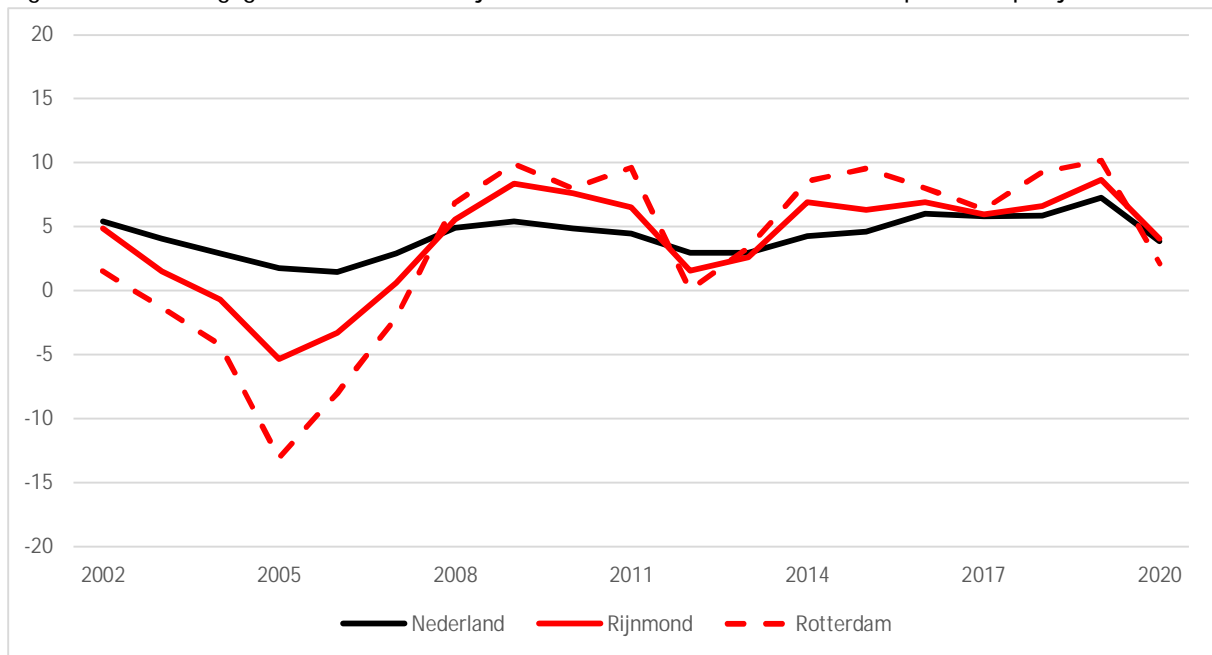
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 8 Bevolking en bevolkingsgroei naar stedelijke regio en Nederland en recente jaren

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 9 Bevolkingsgroei Nederland, Rijnmond en Rotterdam, 2002-2020, promille per jaar

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

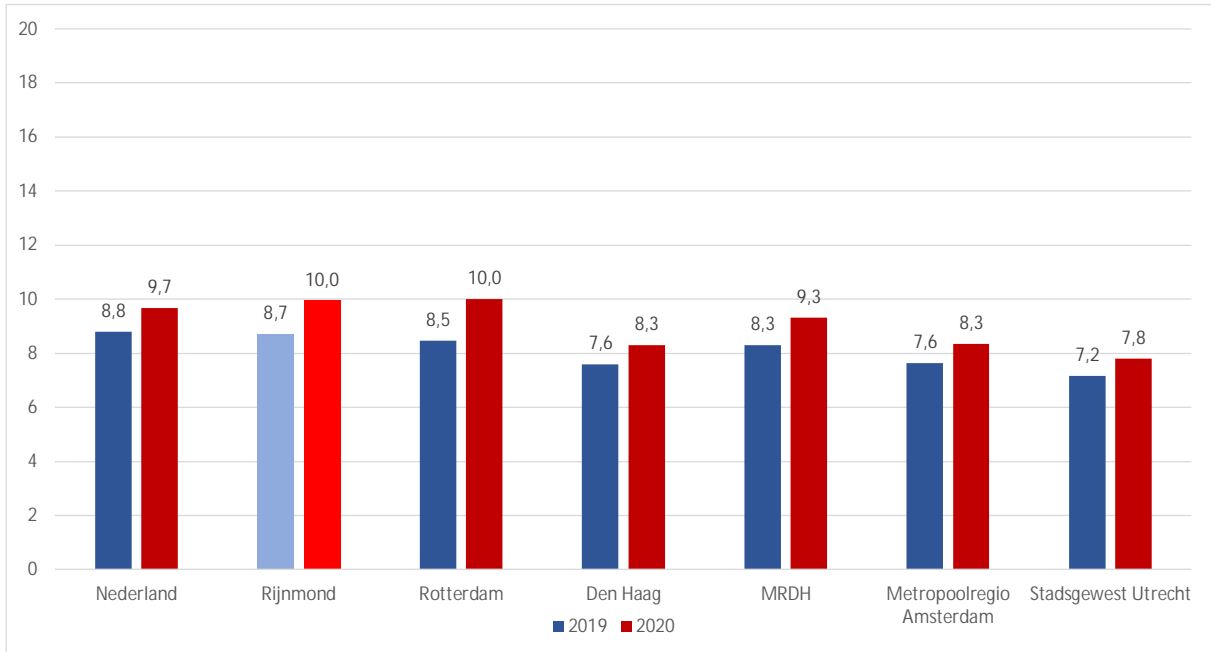
Tabel 9 Geboortes, overlijdens en natuurlijk verloop naar stedelijke regio en Nederland en recente jaren

Stand 1 januari, toename in promille van 1 januari, verschil tussen 2020 en 2019

Geboortes	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>			<i>promille</i>			Δ
	<i>jan.</i>						<i>promille</i>
Nederland	169	170	168	9,8	9,8	9,7	-0,2
Rijnmond	14	14	14	11,0	11,0	10,8	-0,2
Rotterdam	8	8	8	12,2	12,0	11,6	-0,3
Den Haag	7	6	6	12,3	12,0	11,1	-0,9
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	26	26	25	11,0	11,0	10,6	-0,4
Metropoolregio Amsterdam	27	27	27	10,7	10,7	10,5	-0,3
Stadsgewest Utrecht	9	9	9	11,7	11,7	11,5	-0,2
Overlijdens	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>			<i>promille</i>			Δ
	<i>jan.</i>						<i>promille</i>
Nederland	153	152	169	8,9	8,8	9,7	0,9
Rijnmond	11	11	13	8,9	8,7	10,0	1,2
Rotterdam	6	5	7	8,8	8,5	10,0	1,5
Den Haag	4	4	5	7,9	7,6	8,3	0,7
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	20	20	22	8,5	8,3	9,3	1,0
Metropoolregio Amsterdam	20	19	21	7,8	7,6	8,3	0,7
Stadsgewest Utrecht	5	5	6	7,2	7,2	7,8	0,6
Natuurlijk verloop	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>			<i>promille</i>			Δ
	<i>jan.</i>						<i>promille</i>
Nederland	15	18	0	0,9	1,0	0,0	-1,1
Rijnmond	3	3	1	2,2	2,2	0,8	-1,4
Rotterdam	2	2	1	3,4	3,5	1,6	-1,9
Den Haag	2	2	2	4,4	4,3	2,8	-1,5
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	6	6	3	2,6	2,7	1,2	-1,4
Metropoolregio Amsterdam	7	8	5	2,9	3,1	2,1	-1,0
Stadsgewest Utrecht	3	3	3	4,4	4,6	3,7	-0,9

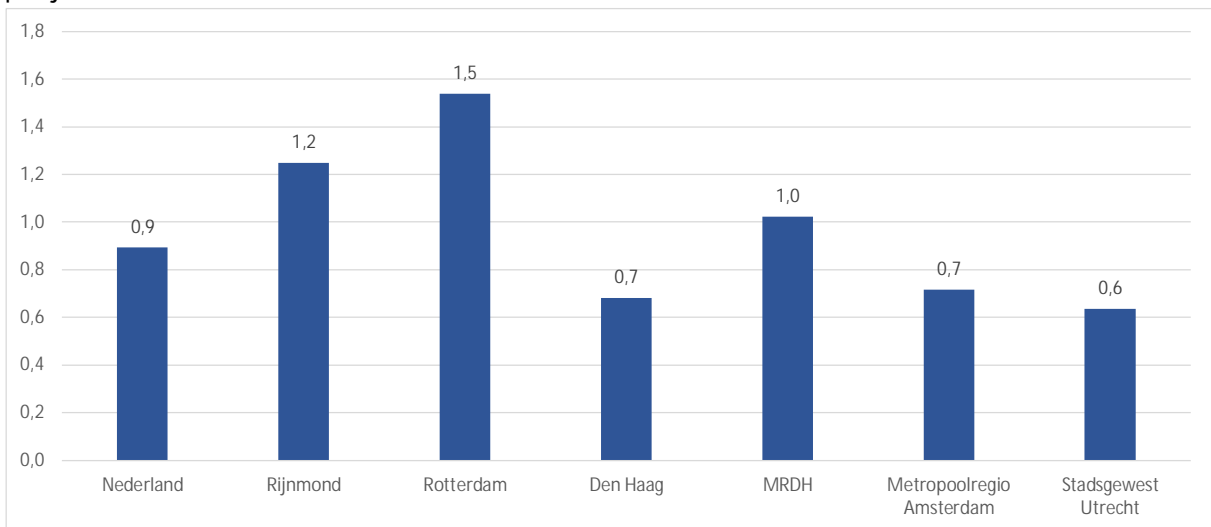
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 10 Overlijdens naar stedelijke regio en Nederland in 2019 en 2020, promille per jaar

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 11 Toename overlijdens in stedelijke regio's en Nederland, tussen 2019 en 2020, promille per jaar

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

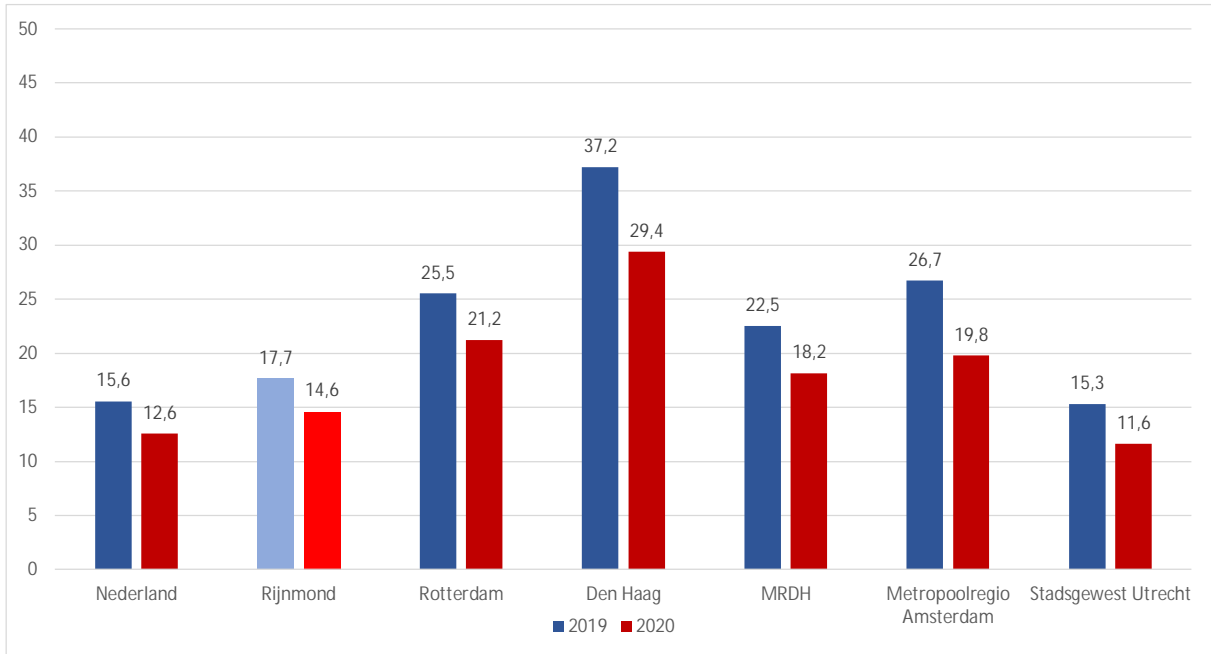
Tabel 10 Immigratie, emigratie en buitenlands migratiesaldo naar stedelijke regio en Nederland en recente jaren

Stand 1 januari, toename in promille van 1 januari, verschil tussen 2020 en 2019

Immigratie	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>			<i>promille</i>			
	<i>jan.</i>						
Nederland	244	269	219	14,2	15,6	12,6	-3,0
Rijnmond	19	22	19	15,1	17,7	14,6	-3,0
Rotterdam	14	16	14	22,2	25,5	21,2	-4,3
Den Haag	17	20	16	32,8	37,2	29,4	-7,8
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	47	53	43	20,1	22,5	18,2	-4,3
Metropoolregio Amsterdam	62	67	50	24,7	26,7	19,8	-6,9
Stadsgewest Utrecht	10	11	9	13,6	15,3	11,6	-3,7
Emigratie	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>			<i>promille</i>			
	<i>jan.</i>						
Nederland	157	161	152	9,2	9,3	8,7	-0,6
Rijnmond	12	13	13	9,7	10,5	9,9	-0,6
Rotterdam	9	10	9	13,7	15,1	14,6	-0,5
Den Haag	11	11	12	21,5	19,8	22,3	2,6
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	32	32	32	13,8	13,6	13,5	-0,1
Metropoolregio Amsterdam	38	39	36	15,3	15,4	14,0	-1,4
Stadsgewest Utrecht	7	7	7	9,5	10,0	8,9	-1,1
Buitenlands migratiesaldo	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>			<i>promille</i>		Δ	
	<i>jan.</i>					<i>promille</i>	
Nederland	86	108	68	5,0	6,3	3,9	-2,4
Rijnmond	7	9	6	5,3	7,1	4,7	-2,4
Rotterdam	5	7	4	8,5	10,5	6,7	-3,8
Den Haag	6	9	4	11,3	17,4	7,1	-10,4
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	15	21	11	6,4	8,9	4,6	-4,2
Metropoolregio Amsterdam	23	29	15	9,4	11,3	5,8	-5,5
Stadsgewest Utrecht	3	4	2	4,0	5,3	2,7	-2,6

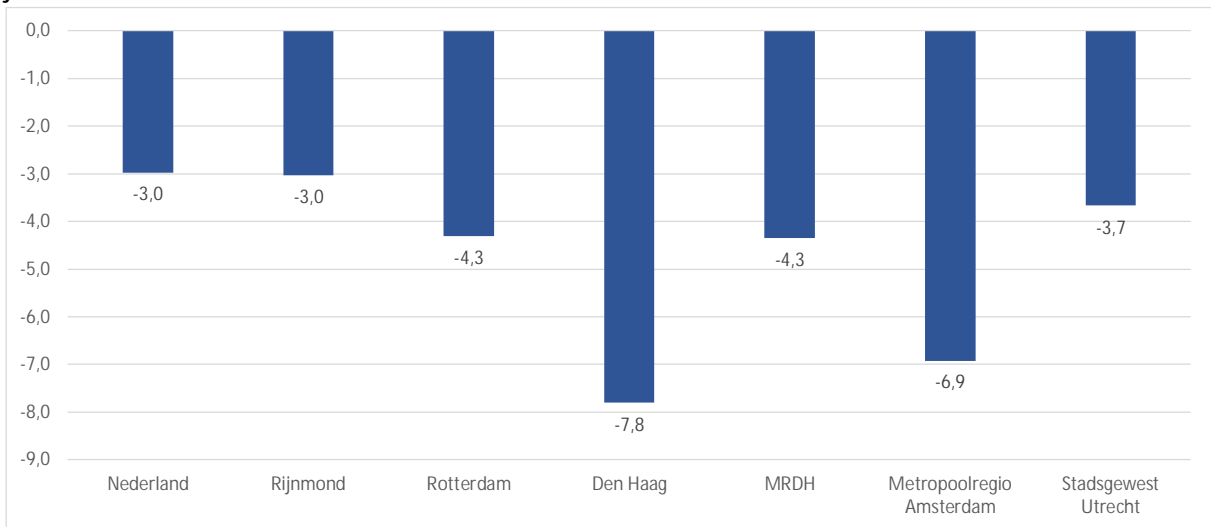
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 12 Immigratie Nederland, Rijnmond en Rotterdam, 2019 en 2020, promille per jaar

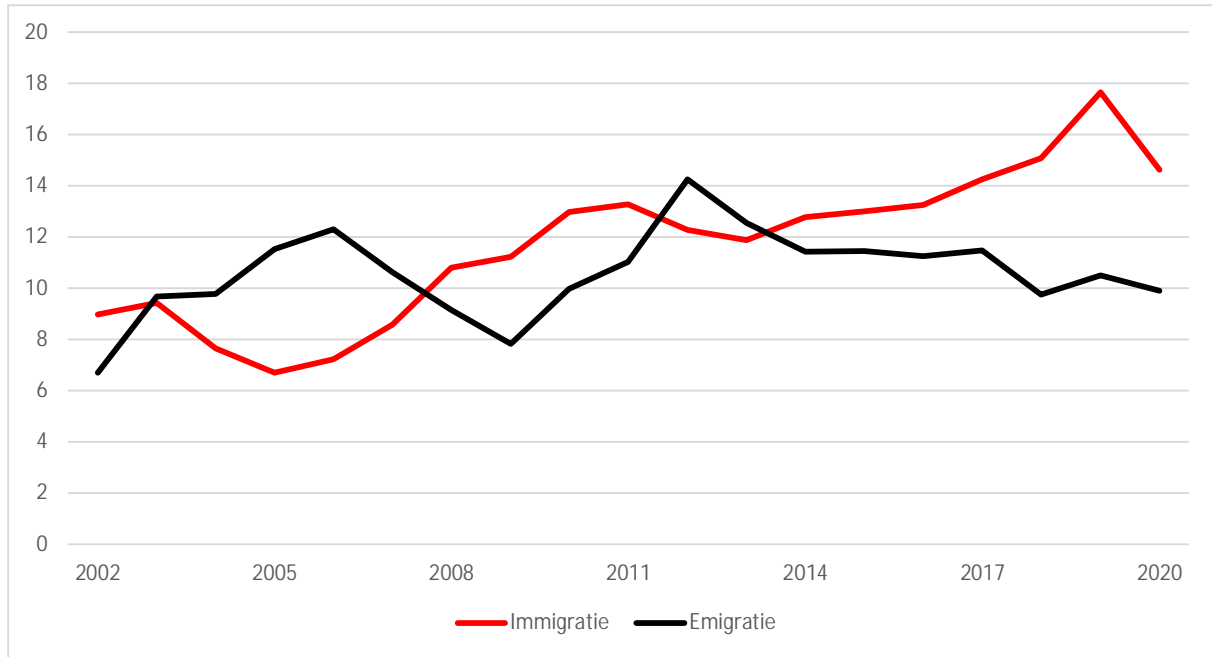
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 13 Afname overlijdens in stedelijke regio's en Nederland, tussen 2019 en 2020, promille per jaar

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 14 Immigratie en emigratie, Rijnmond, 2002-2020, als promille van 1 jan.

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

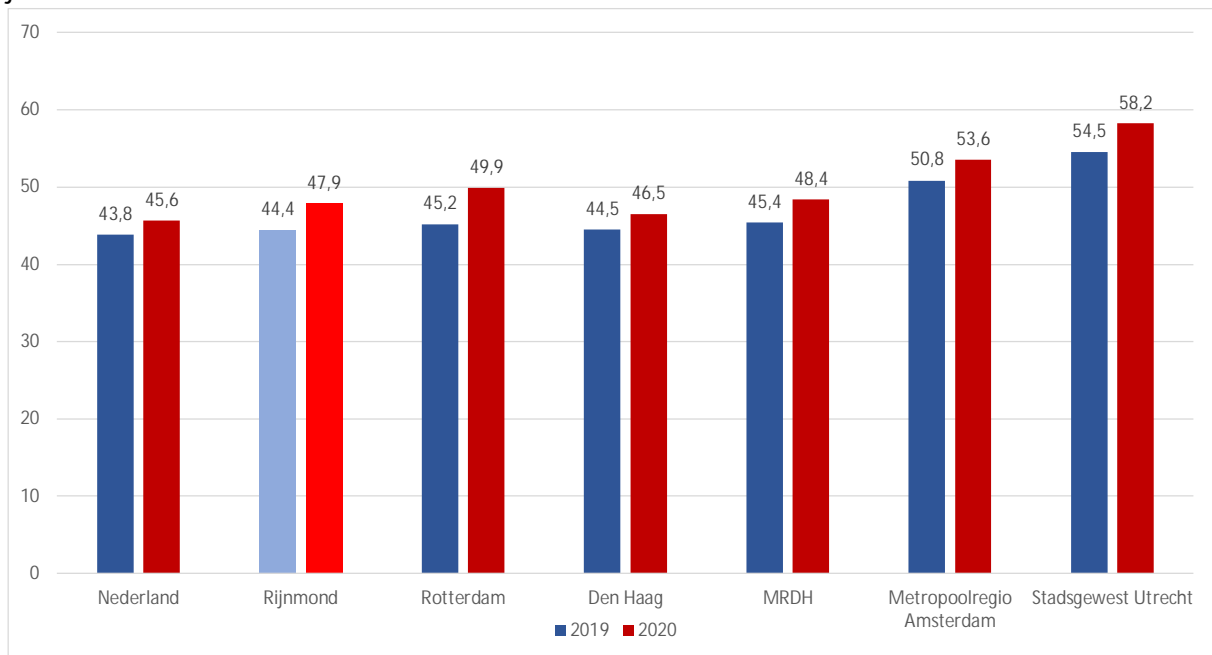
Tabel 11 Vestiging en vertrek binnenland, en binnenlands migratiesaldo naar stedelijke regio en Nederland en recente jaren

Stand 1 januari, toename in promille van 1 januari, verschil tussen 2020 en 2019

Vestiging binnenland	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>						
	<i>jan.</i>			<i>promille</i>			
Nederland	758	758	795	44,1	43,8	45,6	1,8
Rijnmond	54	55	59	42,9	43,7	46,4	2,7
Rotterdam	26	27	28	40,9	41,4	43,8	2,3
Den Haag	20	20	22	37,6	37,7	40,1	2,5
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	102	105	111	43,6	44,3	46,6	2,3
Metropoolregio Amsterdam	114	118	125	45,9	47,0	49,3	2,4
Stadsgewest Utrecht	42	42	43	57,0	56,0	56,8	0,8
Vertrek binnenland	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>						
	<i>jan.</i>			<i>promille</i>			
Nederland	758	758	795	44,1	43,8	45,6	1,8
Rijnmond	55	56	61	43,8	44,4	47,9	3,5
Rotterdam	28	29	32	43,5	45,2	49,9	4,7
Den Haag	23	24	25	42,8	44,5	46,5	2,0
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	104	107	116	44,5	45,4	48,4	3,0
Metropoolregio Amsterdam	121	128	136	48,6	50,8	53,6	2,7
Stadsgewest Utrecht	41	40	44	55,6	54,5	58,2	3,7
Binnenlands migratiesaldo	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2020-'19
	<i>x1000, 1</i>						
	<i>jan.</i>			<i>promille</i>		Δ	<i>promille</i>
Nederland	0	0	0	0,0	0,0	0,0	0,0
Rijnmond	-1	-1	-2	-0,9	-0,7	-1,5	-0,8
Rotterdam	-2	-2	-4	-2,6	-3,8	-6,2	-2,4
Den Haag	-3	-4	-3	-5,2	-6,8	-6,4	0,5
Metropoolregio Rotterdam							
Den Haag	-2	-3	-4	-0,9	-1,1	-1,8	-0,7
Metropoolregio Amsterdam	-7	-10	-11	-2,7	-3,9	-4,2	-0,4
Stadsgewest Utrecht	1	1	-1	1,4	1,4	-1,5	-2,9

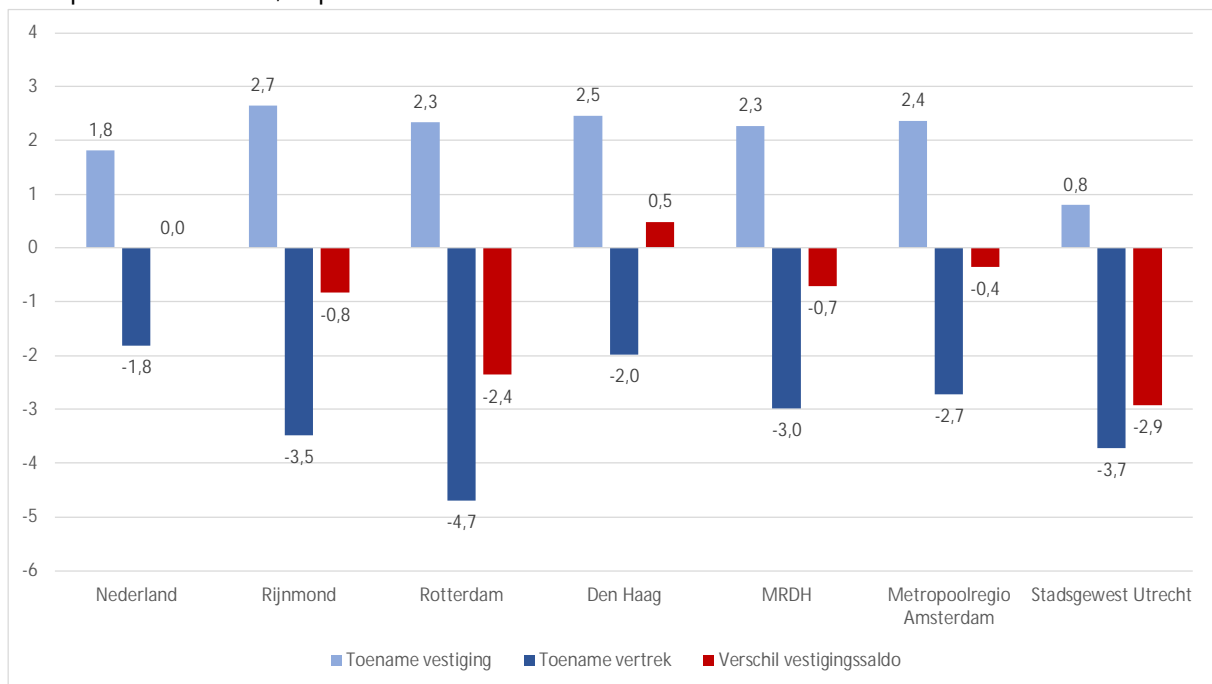
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 15 Vertrek naar binnenland, Nederland, Rijnmond en Rotterdam, 2019 en 2020, promille per jaar

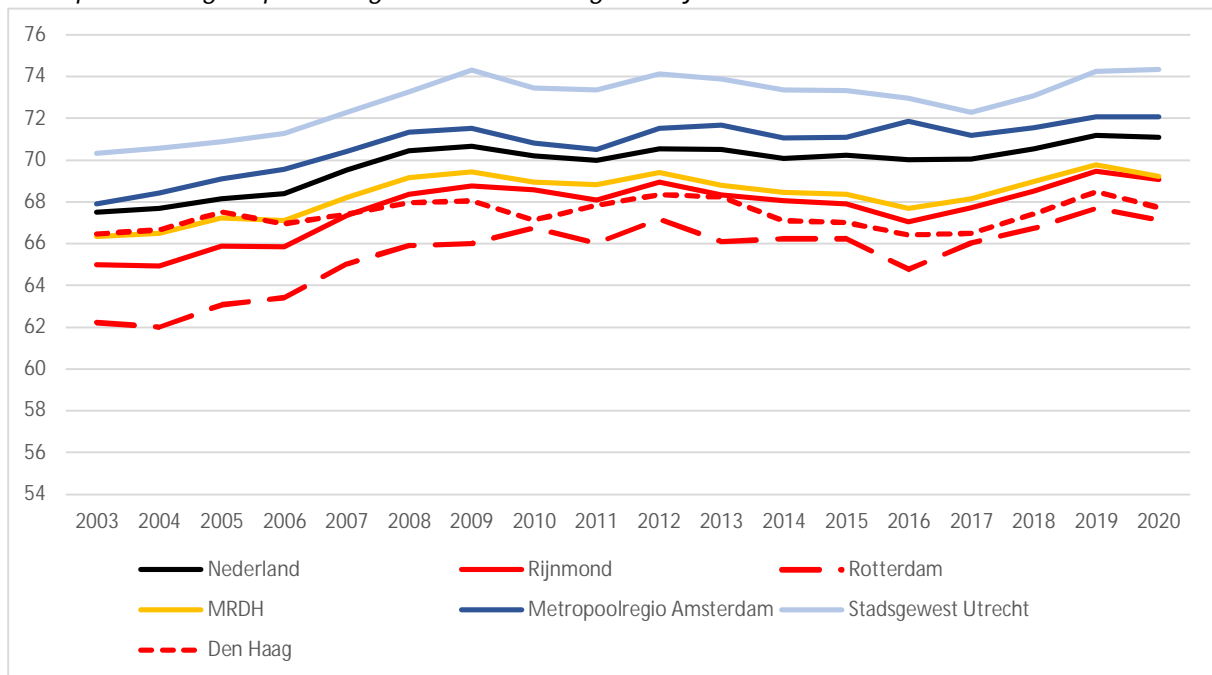
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 16 Toename binnenlands vestiging en vertrek, verandering binnenlands migratie saldo, 2020 ten opzichte van 2019, in promille

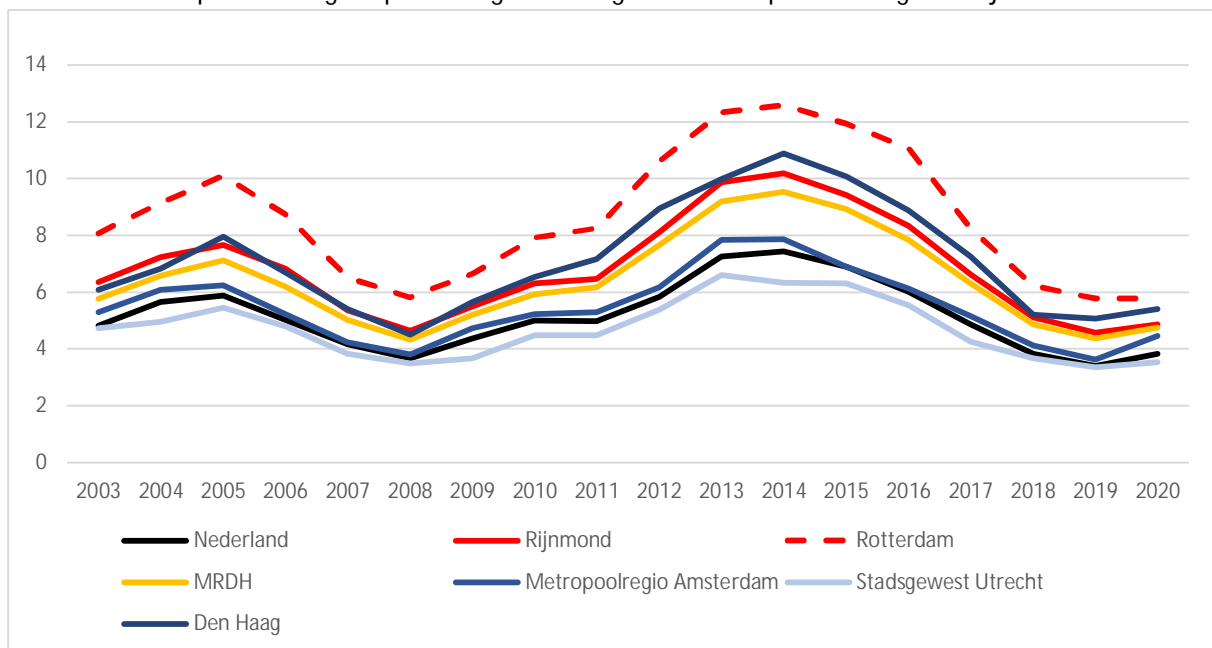
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 17 Participatie 2003-2020, Nederland en stedelijke regio's
Beroepsbevolking als percentage van de bevolking 15-74 jaar

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

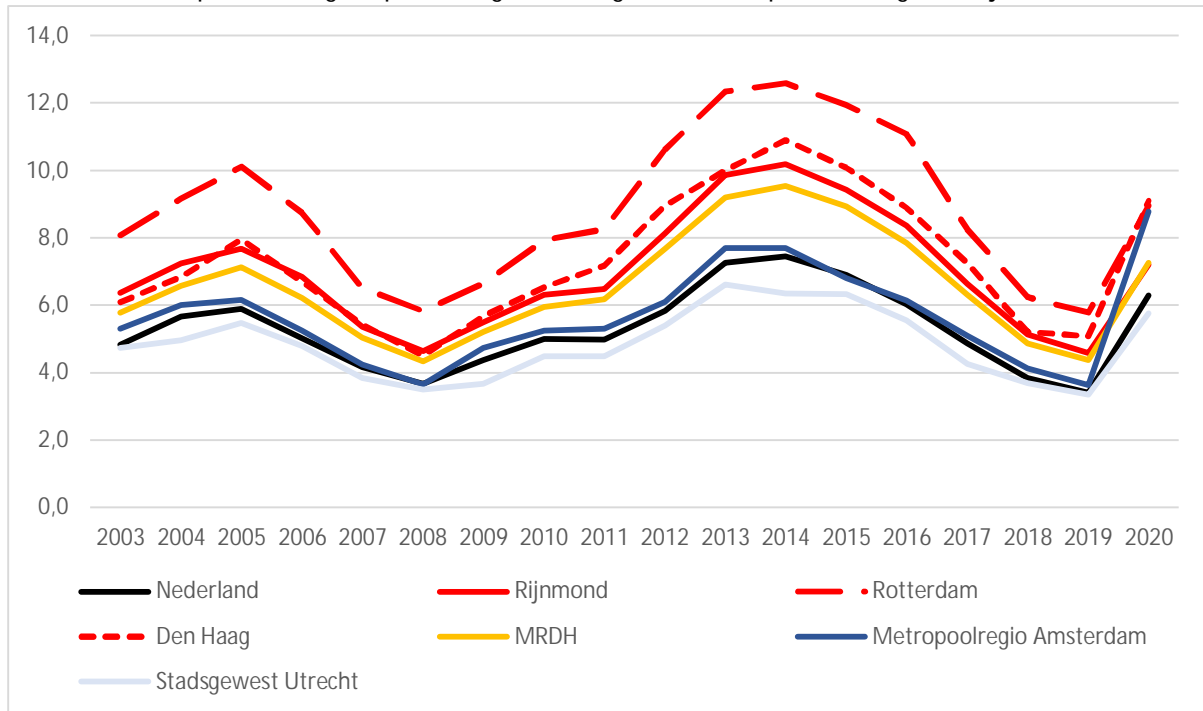
Figuur 18 Werkloosheid 2003-2020, Nederland en stedelijke regio's
Werkloze beroepsbevolking als percentage van de gehele beroepsbevolking 15-74 jaar

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

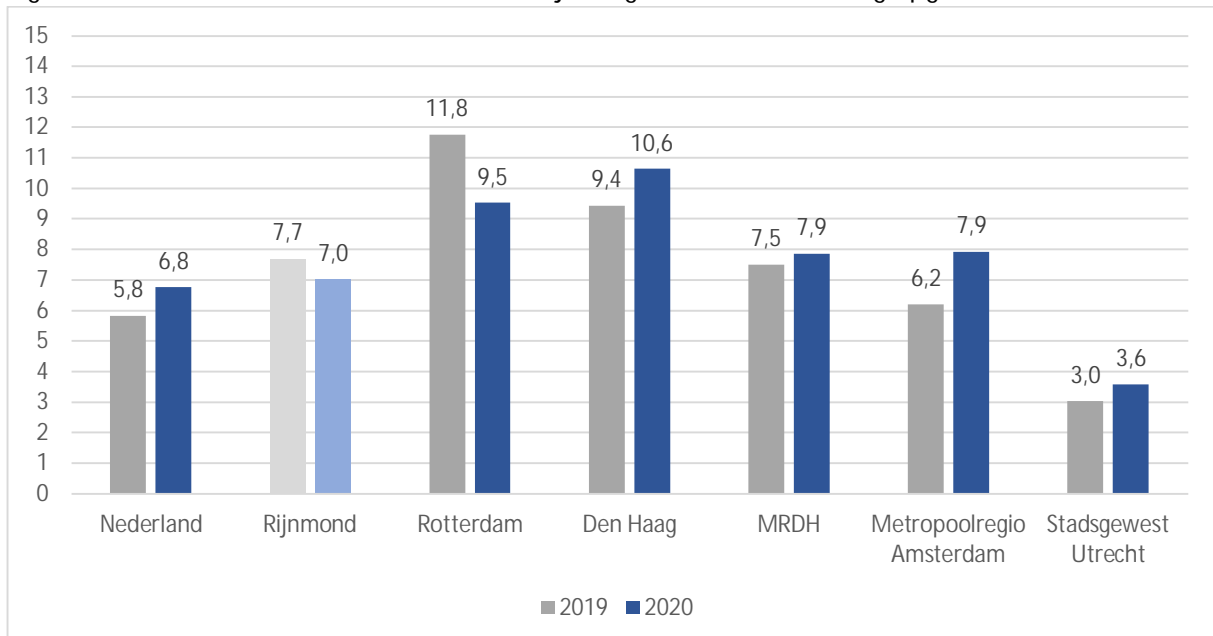
Figuur 19 Werkloosheid 2003-2020, Nederland en stedelijke regio's, inclusief bijstandsgelateerde uitkeringen

Werkloze beroepsbevolking als percentage van de gehele beroepsbevolking 15-74 jaar

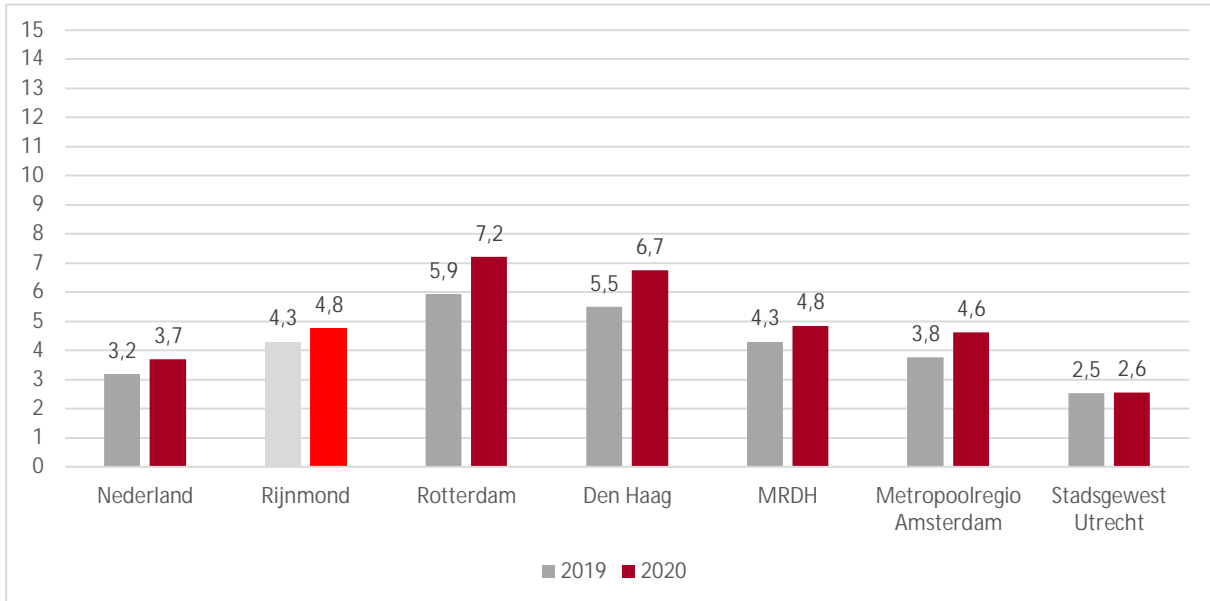
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 20 Werkloosheid Nederland en stedelijke regio's, 2019-2020, laag opgeleiden

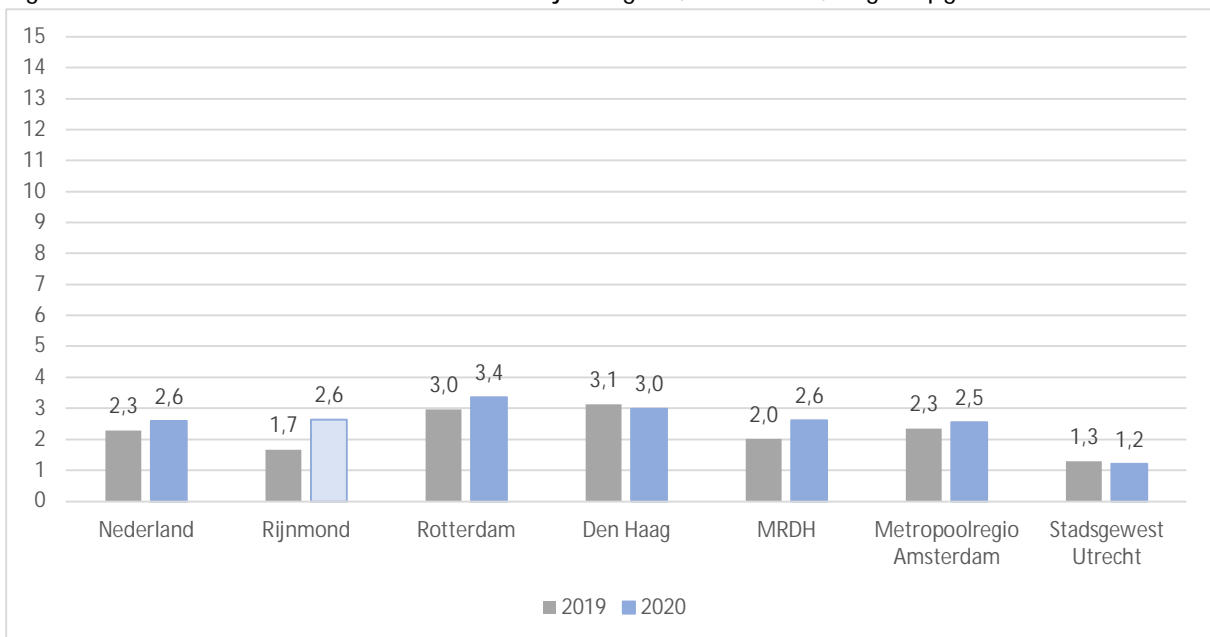
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 21 Werkloosheid Nederland en stedelijke regio's, 2019-2020, middelbaar opgeleiden

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 22 Werkloosheid Nederland en stedelijke regio's, 2019-2020, hoger opgeleiden

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 12 Uitkeringen bijstand en werkloosheid, Nederland en stedelijke regio, totaal, verandering 2019 – 2020

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2019-'20
<i>Werkloze beroepsbevolking</i>							
	<i>x1000</i>						
Nederland	614	538	438	350	314	357	43
Rijnmond	59	52	42	33	30	32	2
Rotterdam	37	34	26	20	19	19	0
Den Haag	26	23	19	14	14	15	1
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	105	92	75	59	54	59	5
Metropoolregio Amsterdam	90	82	69	56	50	62	12
Stadsgewest Utrecht	25	22	17	15	14	15	1
 <i>Uitkeringen werkloosheid</i>							
Nederland	381	370	323	264	222	257	35
Rijnmond	29	28	25	21	18	22	4
Rotterdam	16	15	13	11	10	13	3
Den Haag	12	12	10	9	7	9	1
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	51	50	44	37	31	37	6
Metropoolregio Amsterdam	53	52	47	40	34	44	10
Stadsgewest Utrecht	15	14	13	11	9	10	1
 <i>Uitkeringen bijstand (-en gerelateerd)</i>							
Nederland	489	511	519	498	475	703	227
Rijnmond	60	62	62	59	56	71	15
Rotterdam	44	45	44	42	40	50	10
Den Haag	29	31	31	29	28	38	10
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	103	107	107	102	97	128	31
Metropoolregio Amsterdam	82	85	86	84	81	141	60
Stadsgewest Utrecht	19	20	20	19	19	28	9

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 13 Werkloosheid Nederland en stedelijke regio's, 2018-2020, exclusief en inclusief bijstand corona.

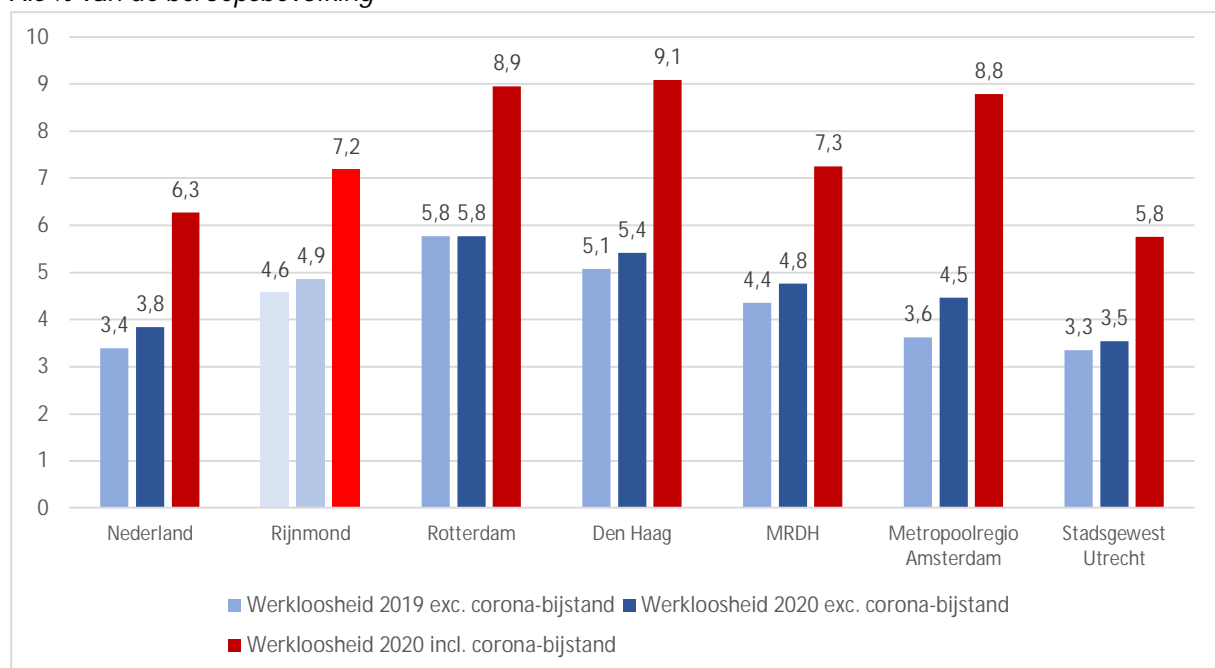
Als % van de beroepsbevolking

	2018	2019	2020	2018	2019	2020	Vershil
	<i>Exc. corona bijstand, %</i>			<i>Incl. corona bijstand, %</i>			Δ
Nederland	3,8	3,4	3,8	3,8	3,4	6,3	2,4
Rijnmond	5,1	4,6	4,9	5,1	4,6	7,2	2,3
Rotterdam	6,2	5,8	5,8	6,2	5,8	8,9	3,2
Den Haag	5,2	5,1	5,4	5,2	5,1	9,1	3,7
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	4,9	4,4	4,8	4,9	4,4	7,3	2,5
Metropoolregio Amsterdam	4,1	3,6	4,5	4,1	3,6	8,8	4,3
Stadsgewest Utrecht	3,7	3,3	3,5	3,7	3,3	5,8	2,2

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 23 Werkloosheid Nederland en stedelijke regio's, 2019, 2020 exclusief corona-bijstand en 2020 inclusief corona bijstand.

Als % van de beroepsbevolking

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

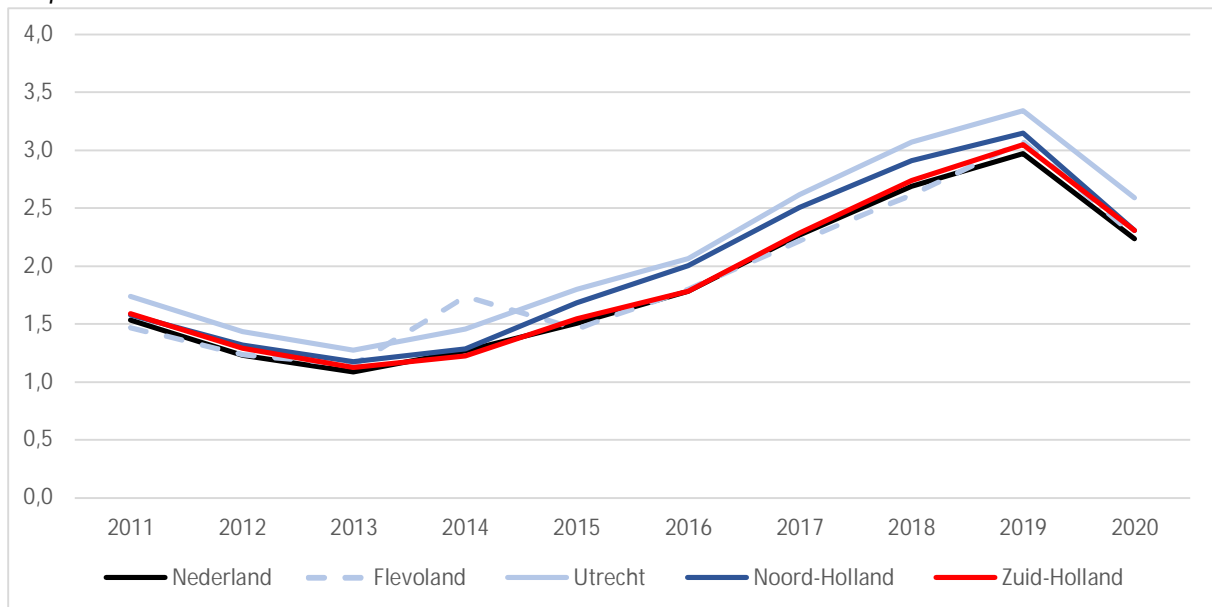
Tabel 14 Ontwikkeling vacatures, 2011-2020, Nederland en Randstadprovincies
Aantal x1000, ontwikkeling 2019-2020

	2011	2015	2019	2020	2019-20	Δ%
	<i>x1000</i>					
Nederland	136	133	284	213	-72	-25
Flevoland	3	2	6	4	-1	-26
Utrecht	13	13	27	21	-6	-23
Noord-Holland	24	27	55	40	-15	-27
Zuid-Holland	29	28	60	45	-15	-25

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Figuur 24 Ontwikkeling vacatures als percentage van het aantal werkzame personen, 2011-2020, Nederland en Randstadprovincies

Als procenten

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 15 Woningvoorraad en jaarlijkse toevoeging, Nederland en stedelijke regio's, 2012-2020
Aantal woningen x 1000

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	<i>x1000, 1 jan.</i>								
Nederland	7.387	7.449	7.535	7.588	7.641	7.686	7.741	7.815	7.892
Rijnmond	502	504	507	516	517	516	519	516	521
Rotterdam	306	307	308	311	311	310	311	312	316
Den Haag	241	245	250	251	253	255	257	259	262
Metropoolregio Rotterdam									
Den Haag	984	992	1.002	1.015	1.020	1.023	1.029	1.031	1.042
Metropoolregio Amsterdam	1.098	1.107	1.118	1.126	1.138	1.145	1.155	1.171	1.186
Stadsgewest Utrecht	302	306	309	311	314	318	319	324	328
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	<i>x1000, 1 jan.</i>								
Nederland	-	62,6	86,0	52,6	53,4	44,9	54,8	73,9	76,9
Rijnmond	-	2,2	2,6	9,8	0,6	-0,7	2,8	-3,5	5,5
Rotterdam	-	1,1	0,9	3,0	-0,2	-1,5	1,6	0,3	4,0
Den Haag	-	3,5	5,1	1,4	1,8	1,9	1,6	2,6	3,2
Metropoolregio Rotterdam									
Den Haag	-	7,7	10,5	13,4	4,5	3,2	5,8	2,0	10,8
Metropoolregio Amsterdam	-	8,3	11,9	7,8	11,9	6,6	10,6	16,1	14,7
Stadsgewest Utrecht	-	3,6	2,8	2,6	3,1	3,6	1,1	4,5	4,4

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 16 Vergunningen woningnieuwbouw, totaal, huur en koop, x1000, Nederland en stedelijke regio's, 2012- 2020 en verschil 2019-2020

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2019-20
Totaal	<i>x1000</i>									%
Nederland	37,2	25,9	39,4	53,1	51,1	67,8	67,2	55,6	61,7	6,1
Rijnmond	1,9	0,6	1,7	2,3	2,9	4,7	3,3	2,9	4,1	1,2
Rotterdam	0,6	0,2	0,9	1,0	1,4	2,7	1,0	1,3	2,0	0,8
Den Haag	0,6	0,5	1,1	1,5	2,1	2,5	4,6	1,6	1,7	0,1
Metropoolregio Rotterdam										
Den Haag	4,1	2,8	4,2	5,5	6,9	9,3	9,3	6,3	7,8	1,6
Metropoolregio Amsterdam	5,2	3,4	6,6	10,7	7,8	11,5	8,5	7,5	10,7	3,1
Stadsgewest Utrecht	0,9	1,5	2,2	2,8	3,7	3,7	3,3	4,6	4,4	-0,2
Huur	<i>x1000</i>									%
Nederland	15,5	10,6	13,7	16,9	16,1	23,4	22,1	19,0	21,9	2,8
Rijnmond	0,7	0,2	0,6	0,8	0,4	1,9	0,8	0,8	1,4	0,7
Rotterdam	0,3	0,1	0,5	0,5	0,1	1,4	0,3	0,4	0,8	0,4
Den Haag	0,3	0,4	0,4	0,6	1,0	1,6	2,5	0,5	0,9	0,4
Metropoolregio Rotterdam										
Den Haag	1,4	1,6	1,1	1,7	1,6	4,0	3,3	1,9	3,0	1,1
Metropoolregio Amsterdam	2,2	1,6	2,9	4,6	2,5	4,6	2,7	2,6	4,1	1,5
Stadsgewest Utrecht	0,4	0,6	0,7	1,0	2,3	2,1	2,0	2,6	2,9	0,3
Koop	<i>x1000</i>									%
Nederland	21,8	15,2	25,7	36,2	35,0	44,4	45,1	36,6	39,9	3,3
Rijnmond	1,2	0,4	1,1	1,5	2,5	2,8	2,5	2,1	2,6	0,5
Rotterdam	0,3	0,1	0,5	0,5	1,3	1,2	0,8	0,9	1,2	0,4
Den Haag	0,4	0,2	0,7	0,8	1,1	0,9	2,2	1,0	0,7	-0,3
Metropoolregio Rotterdam										
Den Haag	2,7	1,2	3,0	3,8	5,3	5,3	6,0	4,4	4,8	0,4
Metropoolregio Amsterdam	2,9	1,8	3,7	6,1	5,3	6,9	5,8	4,9	6,5	1,6
Stadsgewest Utrecht	0,5	1,0	1,5	1,8	1,4	1,5	1,3	2,0	1,5	-0,5

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 17 Gemiddelde transactiepreizen koopwoningen Nederland, Rijnmond en stedelijke regio's, x1000 Euro

Gemiddelde groei 2012-2020 en groei 2020 in procenten

	2020	2012-20	2019-20
	<i>Euro, x1000</i>	<i>%</i>	
Nederland	334,5	5,0	8,6
Rijnmond	331,9	5,4	9,3
Rotterdam	307,4	6,7	8,6
Den Haag	355,8	6,8	9,5
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	346,4	5,7	9,2
Metropoolregio Amsterdam	449,0	7,0	6,7
Stadsgewest Utrecht	409,2	5,4	8,2

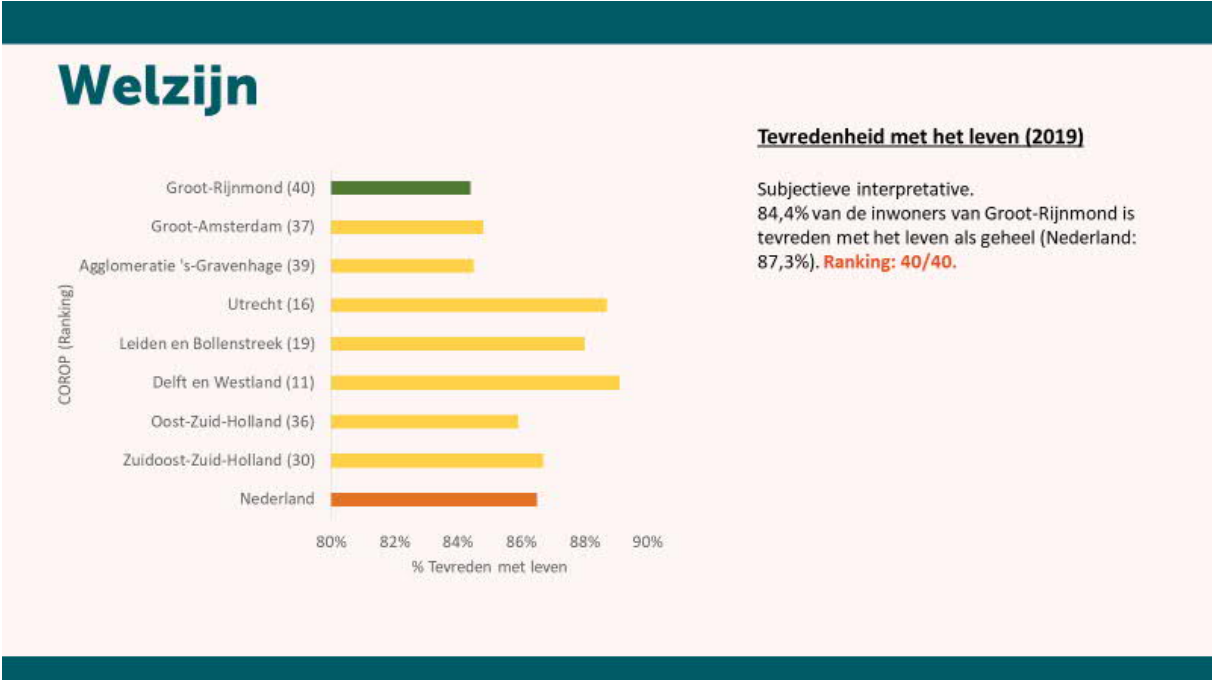
Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Tabel 18 Overnachtingen Nederland, Zuid-Holland en enige grote steden, 2012-2020
Aantal, miljoen, ontwikkeling 2013-2019, 2020 in gemiddelde jaarlijkse groei in procenten

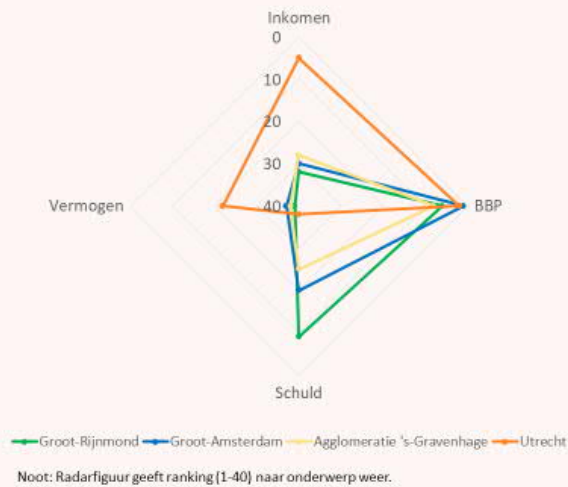
	2012	2019	2020	2013-19	2020
<i>Totaal landen</i>	<i>miljoen</i>	<i>miljoen</i>	<i>miljoen</i>	%	%
Nederland	36,5	54,4	29,1	5,9	-47
Zuid-Holland	5,0	7,2	4,2	5,3	-42
Amsterdam	10,6	18,4	5,9	8,2	-68
Rotterdam	1,2	2,0	1,0	7,6	-50
's-Gravenhage	1,2	1,7	1,0	4,4	-42
Utrecht	0,5	0,8	0,5	6,5	-37
Maastricht	0,8	1,2	0,7	5,5	-42
Haarlemmermeer		3,2	1,2		-62
<i>Uit Nederland</i>					
Nederland	18,7	24,3	18,7	3,8	-23
Zuid-Holland	2,7	3,8	2,6	4,9	-32
Amsterdam	1,8	2,9	1,6	6,8	-45
Rotterdam	0,6	1,0	0,6	7,2	-35
's-Gravenhage	0,6	0,8	0,4	3,7	-44
Utrecht	0,2	0,3	0,3	5,3	-4
Maastricht	0,6	0,7	0,5	2,7	-23
Haarlemmermeer		1,2	0,5		-54
<i>Uit buitenland</i>					
Nederland	17,8	30,1	10,4	7,8	-65
Zuid-Holland	2,3	3,5	1,6	5,8	-54
Amsterdam	8,7	15,5	4,3	8,5	-72
Rotterdam	0,6	1,0	0,4	8,1	-64
's-Gravenhage	0,6	0,9	0,5	5,1	-39
Utrecht	0,3	0,4	0,2	7,6	-63
Maastricht	0,3	0,5	0,2	10,7	-68
Haarlemmermeer		2,0	0,7		-67

Bron: CBS/bewerking NEO, EUR

Bijlage 2: Brede welvaart scores

Materiële Welvaart en Economisch Kapitaal

Mediaan Besteedbaar Inkomen (2018)

Het mediaan besteedbaar inkomen per huishouden in Groot-Rijnmond is 24600 euro (Nederland: 25600 euro). **Ranking: 32/40.**

Bruto Binnenlands Product (2019)

Het BBP per hoofd van de bevolking in Groot-Rijnmond is 46000 euro (Nederland: 43600 euro). **Ranking: 6/40.**

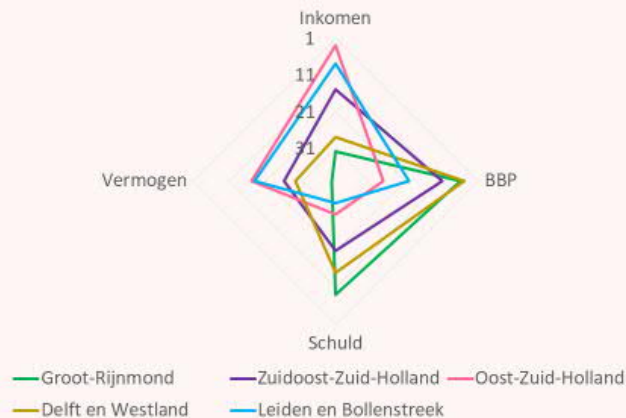
Gemiddelde Schuld (2018)

De gemiddelde schuld per huishouden in Groot-Rijnmond is 96200 euro (Nederland: 109200 euro). **Ranking: 9/40.**

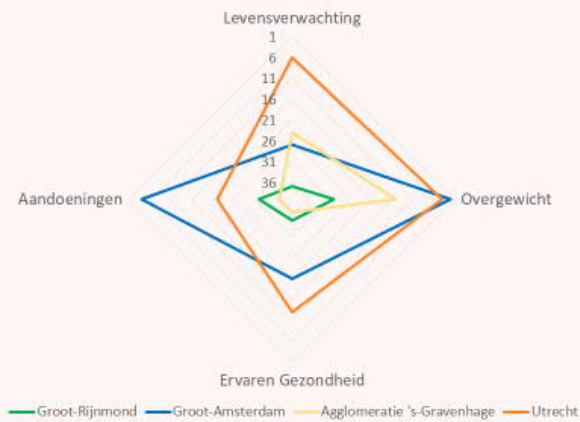
Mediaan Vermogen (2018)

Het BBP per hoofd van de bevolking in Groot-Rijnmond is 15900 euro (Nederland: 43600 euro). **Ranking: 39/40.**

Materiële Welvaart en Economisch Kapitaal: Omgeving van Groot Rijnmond

Gezondheid

Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Levensverwachting mannen (2013-2016)

De levensverwachting bij geboorte in Groot-Rijnmond is 80,8 jaar (Nederland: 81,5 jaar).

Ranking: 37/40

Overgewicht (2016)

51,9% van de inwoners van Groot-Rijnmond heeft overgewicht. Ranking: 30/40.

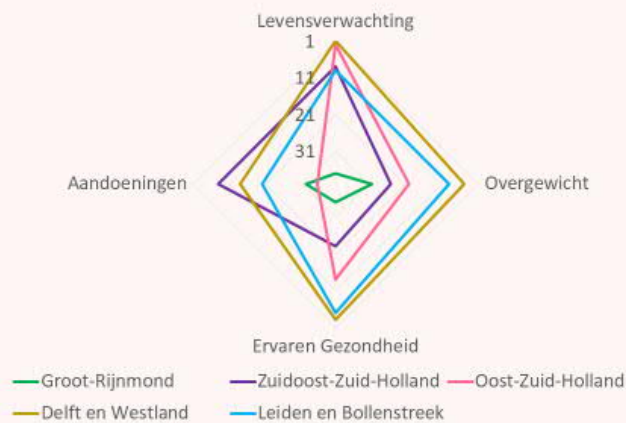
Ervaren Gezondheid (2016)

72,6% van de inwoners van Groot-Rijnmond waardeert zijn/haar gezondheid met een goed of zeer goed. **Ranking: 35/40.**

Personen met één of meer langdurige ziekten of aandoeningen (2016)

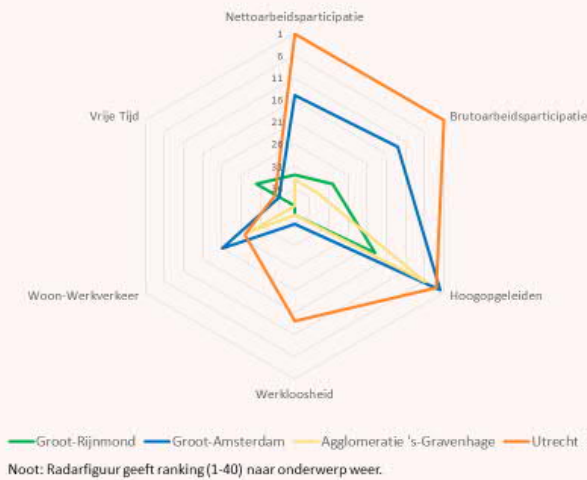
35,6% van de inwoners van Groot-Rijnmond heeft last van één of meer langdurige ziekten of aandoeningen. **Ranking: 32/40.**

Gezondheid: Omgeving Groot-Rijnmond

Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Arbeid en Vrije Tijd

Nettoarbeidsparticipatie (2019)

De nettoarbeidsparticipatie in Groot-Rijnmond is 66,8% (Nederland: 68,8%). **Ranking: 33/40.**

Brutoarbeidsparticipatie (2019)

De brutoarbeidsparticipatie in Groot-Rijnmond is 69,9% (Nederland: 71,2%). **Ranking: 30/40.**

Hoogopgeleide bevolking (2019)

29,4% van de inwoners van Groot-Rijnmond is hoogopgeleide (Nederland: 32,5%). **Ranking: 19/40.**

Werkloosheid (2019)

4,4% van de inwoners van Groot-Rijnmond is werkloos (Nederland: 3,4%). **Ranking: 38/40.**

Vacaturegraad (2019)

Geen COROP-gegevens beschikbaar op CBS.

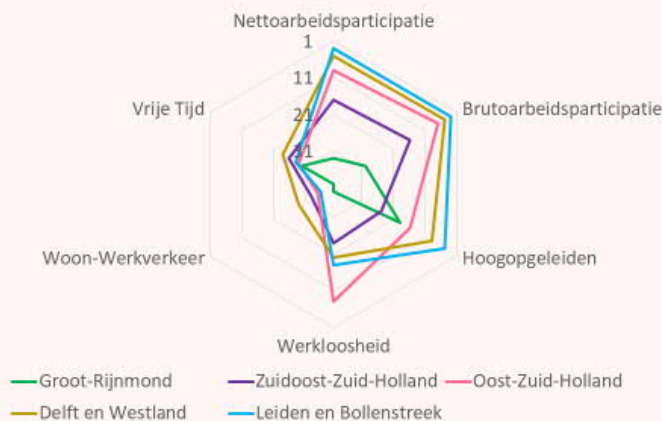
Tevredenheid Woon-werkverkeer (2019)

78,4% van de inwoners van Groot-Rijnmond is tevreden met reistijd van en naar het werk (Nederland: 82,6%). **Ranking: 40/40.**

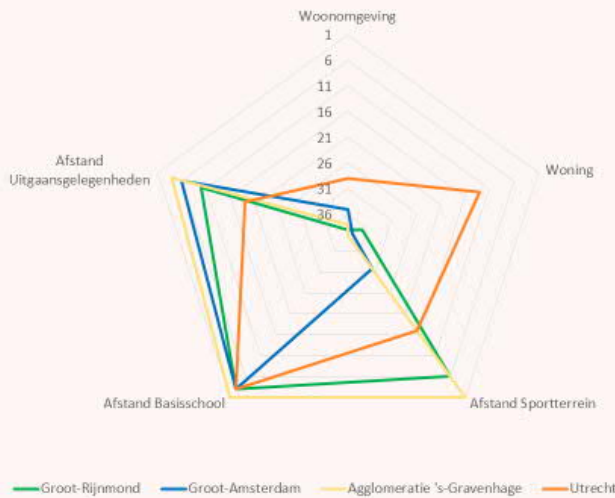
Tevredenheid Vrije Tijd (2019)

73,7% van de inwoners van Groot-Rijnmond is tevreden met vrije tijd (Nederland: 74,2%). **Ranking: 30/40.**

Arbeid en Vrije Tijd: Omgeving Groot-Rijnmond

Wonen

Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Tevredenheid woonomgeving (2018)

76,9% van de inwoners van Groot-Rijnmond is (zeer) tevreden met zijn/haar woonomgeving (Nederland: 83,3%). **Ranking: 39/40.**

Tevredenheid woning (2018)

80,3% van de inwoners van Groot-Rijnmond is (zeer) tevreden met zijn/haar woning (Nederland: 84,6%). **Ranking: 37/40.**

Afstand tot sportterrein (2015)

De gemiddelde afstand tot een sportterrein voor inwoners van Groot-Rijnmond is 0,9 km (Nederland: 1,0 km). **Ranking: 6/40.**

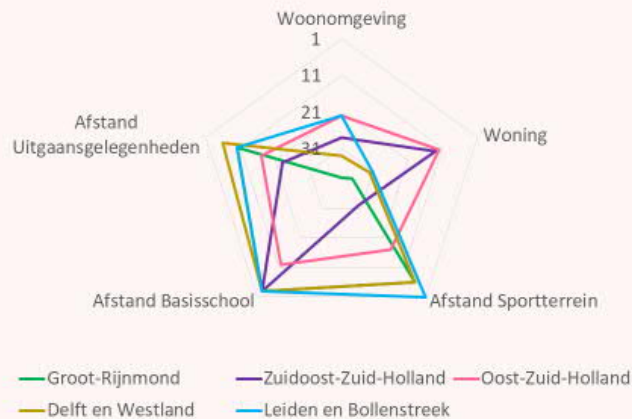
Afstand tot basisschool (2019)

De gemiddelde afstand tot een basisschool voor inwoners van Groot-Rijnmond is 0,6 km (Nederland: 0,7 km). **Ranking: 3/40.**

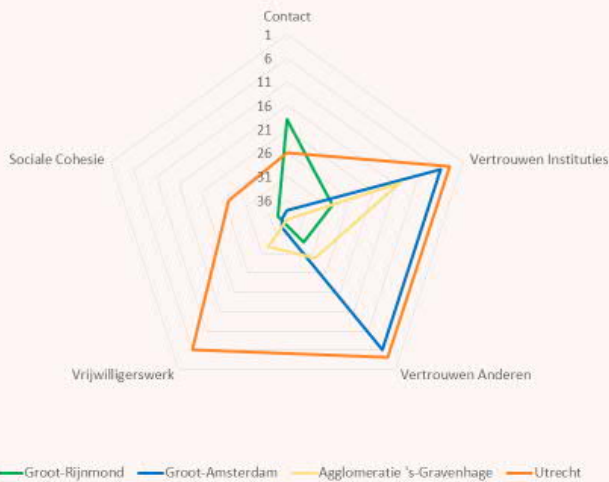
Afstand tot uitgaansgelegenheid (2019)

De gemiddelde afstand tot een uitgaansgelegenheid voor inwoners van Groot-Rijnmond is 1,0 km (Nederland: 1,2 km). **Ranking: 10/40.**

Wonen: Omgeving Groot-Rijnmond

Samenleving

Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Contact met familie, vrienden, buren (2019)

72,5% van de inwoners van Groot-Rijnmond heeft tenminsten een keer per week contact met familie, vrienden of buren (Nederland: 72,2%) Ranking: 19/40.

Vertrouwen in instituties (2019)

61,1% van de inwoners van Groot-Rijnmond heeft vertrouwen in drie instituties (Tweede Kamer, politie, en rechters) (Nederland: 63,1%). Ranking: 30/40.

Vertrouwen in anderen (2019)

56,6% van de inwoners van Groot-Rijnmond heeft vertrouwen in anderen (Nederland: 61,8%). **Ranking: 34/40.**

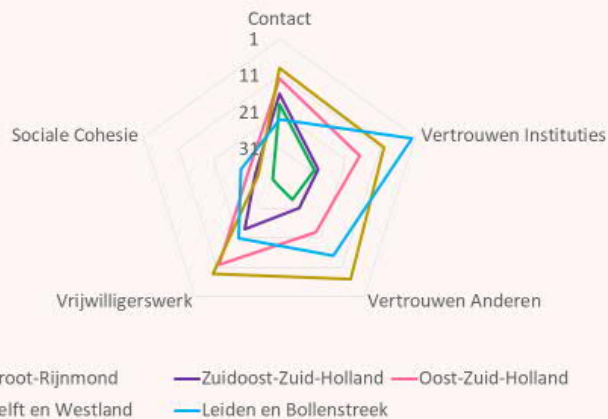
Vrijwilligerswerk (2019)

40,8% van de inwoners van Groot-Rijnmond doet vrijwilligerswerk (Nederland: 46,7%). **Ranking: 39/40.**

Sociale Cohesie (2019)

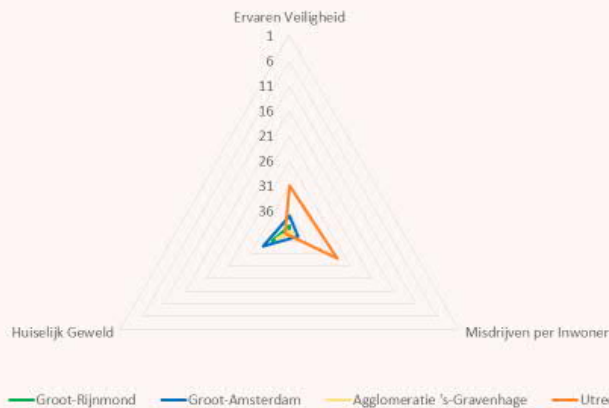
In Groot-Rijnmond wordt de sociale cohesie met een 6,31 uit 10 gewaardeerd (Nederland: 6,62). **Ranking: 38/40.**

Samenleving: Omgeving Groot-Rijnmond

Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Veiligheid

Beleving veiligheid (2018)

78,6% van de inwoners van Groot-Rijnmond voelt zich veilig in zijn/haar buurt (Nederland: 85,1%)

Ranking: 36/40.

Slachtofferschap (2019)

Geen COROP cijfers beschikbaar

Geregistreeerde Misdrijven (2018)

56,6 misdrijven per 1000 inwoners (Nederland: 45,8). **Ranking: 38/40.**

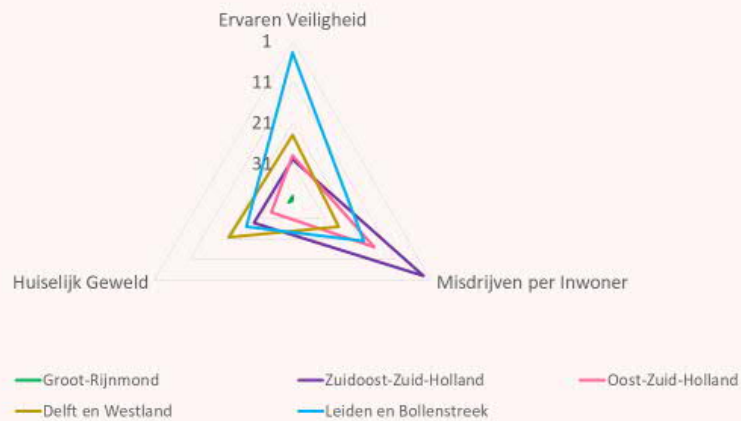
Huiselijk Geweld (2019)

11,0 meldingen per 1000 inwoners (Nederland: 7,8).

Ranking: 39/40.

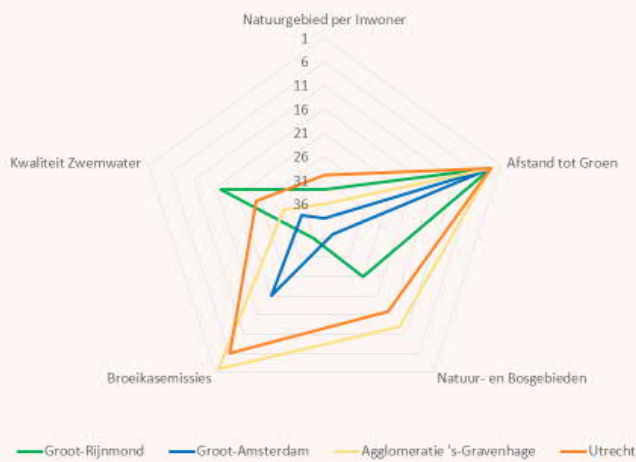
Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Veiligheid: Omgeving Groot-Rijnmond

Noot: Radarfiguur geeft ranking (1-40) naar onderwerp weer.

Milieu en Natuur

Natuurgebied per Inwoner (2015)
8 hectare natuur per 1000 inwoners van Groot-Rijnmond (Nederland: 83,3%). **Ranking: 33/40.**

Afstand tot Openbaar Groen (2015)
De gemiddelde afstand tot een basisschool voor inwoners van Groot-Rijnmond is 0,4 km (Nederland: 0,7 km). **Ranking: 3/40.**

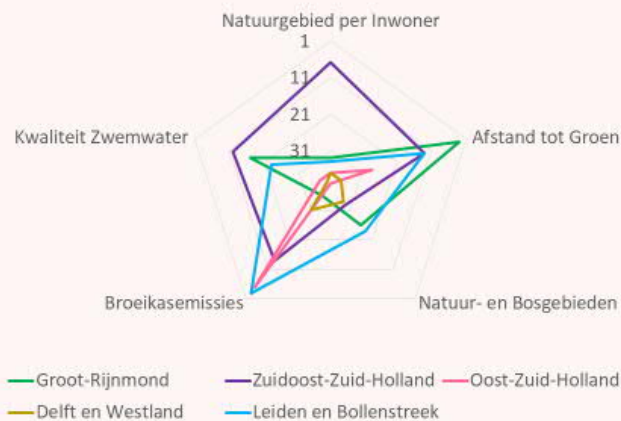
Natuur- en Bosgebieden (2015)
9,3% van de totale oppervlakte land is bos en open natuurlijk terrein. **Ranking: 26/40.**

Broeikasemissies per Inwoner
24,5 in CO2-equivalenten. **Ranking: 36/40.**

Emissies Fijnstof
Geen COROP gegevens beschikbaar

Kwaliteit Zwemwater Binnenwateren
Zwemkwaliteit binnenwateren in Rotterdam scoort een 4,0 (uitstekend) **Ranking 17/40.**

Milieu en Natuur: Omgeving Groot-Rijnmond

Noot: Radarfiguur geeft ranking [1-40] naar onderwerp weer.

Bijlage 3: Dragende factoren in de zes sporen van de HVA en brede welvaartsdomeinen

1. Human Capital

- 1.1 Talent/vaardigheden
 - 1.2 Filter-down
 - 1.3 Doelgroepen/zingeving
 - 1.4 Onderwijs/bijbscholing
-

2. Brede sectorstructuur

- 2.1 Inbedding/veerkracht
 - 2.2 Complexiteit-concurrentiekracht
 - 2.3 Banen (nu en toekomst)
-

3. Transities & Vernieuwing

- 3.1 Digitaal
 - 3.2 Energie
 - 3.3 Circulair
 - 3.4 Integraal/meekunnen
 - 3.5 Organiserend vermogen
-

4. Aantrekkelijke stad/agglomeratie

- 4.1 Woningaanbod
 - 4.2 Voorzieningen (retail, horeca)
 - 4.3 Wijk en buurt leefbaarheid
 - 4.4 Kantoren/bedrijfsruimte
 - 4.5 Kritische massa/kwaliteit
-

5. Ondernemerschap/inno-ecosysteem

- 5.1 Groeiagenda/fonds
 - 5.2 Talent, startup, scaleup
 - 5.3 Sociaal ondernemerschap
 - 5.4 Kwetsbare groepen
-

6. Dienstverlening & launching customer

- 6.1 Steunen bedrijven MKB
 - 6.2 Vertrouwen
 - 6.3 Groeiagenda/fonds: richting/intentie
-

7. Brede welvaart

- 7.1 Welzijn (6.2)
 - 7.2 Welvaart
 - 7.3 Gezondheid
 - 7.4 Arbeid/vrije tijd (2.3, 5.1)
 - 7.5 Wonen (fysiek, omgeving)
 - 7.6 Samenleving (cohesie)
 - 7.7 Veiligheid (4.3)
 - 7.8 Milieu & natuur
-